

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 222.6; 093.3; 94 (477) «ХІ–ХІІ»

Т.Л.Вілкул *

ПОХОДЖЕННЯ ХРОНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПОЧАТКОВОГО ЛІТОПІСУ: ПУНКТ ВІДЛІКУ – «ХРОНОГРАФ ЗА ВЕЛИКИМ ВИКЛАДОМ»**

На початку ХХ ст. О.О.Шахматов та В.М.Істрін сформулювали концепції розвитку давньоруського літописання і хронографії, які здебільшого продовжують побутувати й досі, але вже не відповідають сучасному рівню джерелознавчих знань. Розглядається виникнення ідеї так званого Початкового зводу кінця ХІ ст. та «Хронографа за великим викладом» і полеміка навколо них. Реконструйований Початковий звід нібито повинен містити запозичення з «Хронографа за великим викладом»; обидва тексти начебто мають бути давнішими за «Повість временних літ». Остання має численні запозичення з хронік, проте дослідники весь час намагаються дивитися крізь призму наявних текстів. Перевірка текстуальних свідчень наводить на думку, що хронографи укладалися пізніше, ніж літописи, на початку ж історієписання книжники користувалися повними перекладами візантійських хронік.

Ключові слова: Давня Русь, «Повість временних літ», середньовічні хроніки та хронографи, текстологія, ХІ–ХІІ ст.

Дослідники історії Давньої Русі зосереджені переважно на оригінальних текстах і, зокрема, головному різновиді тодішнього історієписання – літописних зводах. Проте перекладні історичні наративи (хроніки, історії та хронографи)¹ насправді мають не меншу значущість. Із них, звичайно, ми нічого не дізнаємося про давньоруських князів, бояр чи книжників, а побачимо лише давніх «героїв усесвітньої історії»: Адама, Навуходоносора, Александра Македонського, імператора Авґуста... Однак вони являли для давніх людей «історію як таку», тобто Александр Македонський був персонажем чи не важливішим, ніж київські князі Ярослав Володимирович (котрого історики ХІХ ст.

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

** Автор щиро вдячна Є.Г.Водолазкіну, О.П.Толочку, Т.В.Гімону, Т.В.Анісімовій, О.Кулику.

¹ Візантійські хроніки викладали всесвітню історію не за роками, як латинські аннали чи давньоруські літописи, а спочатку за періодом життя тих чи інших біблійних героїв, далі – за правлінням східних та римських і візантійських імператорів. У ранній час на слов'янську було перекладено хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали та Георгія Сінкела. З історій перекладено порівняно рано лише «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія. Хронографи – давньоруські компіляції з фрагментів хронік та біблійних і парабіблійних текстів.

прозвали Мудрим) або Володимир Мономах. Сьогодні таке переважання «всесвітньої історії» над «вітчизняною» важко собі уявити, але, здається, це саме так². Реконструкція взаємозв'язків перекладних хронографічних та літописних текстів суттєва й для відновлення картини створення літописів, адже вже в першому давньоруському зводі, котрий дійшов до нас, – «Повісті временних літ» («ПВЛ») відзначають запозичення з хронографії.

Представлена читачеві стаття переслідує подвійну мету – визначити хронографічні джерела «Повісті», розібрати паралельні концепції «Хронографа за великим викладом» та Початкового літописного зводу (щодо конструювання цих двох понять див. нижче), а також, наскільки це можливо, спробувати означити час появи давньоруських хронографів. При цьому доведеться звертатися до маси пам'яток, кожна з яких має свою, часто досить складну, історію. Окрім того, відновлювати специфіку дослідницьких схем, що не ввійшли до «канону», підручників і довідників³, застарілу термінологію⁴. Це, звісно, обтяжує розуміння й без того досить обширної літописно-хронографічної області історичних знань, однак без одночасного огляду текстів та історії уявлень про них досягнення поставленої мети стане неможливим. Наведу невеличкий приклад. Більшість сучасних літописознавчих студій починаються зі згадки О.О.Шахматова. Однак якби, у порядку експерименту, зачорнити у працях вченого ті матеріали, спостереження та схеми, що належали його попередникам, незакресленого тексту залишилося б напрочуд небагато. На посилання О.О.Шахматова орієнтуватися не слід, адже дослідник рідко покликався на праці колег і сам писав про це⁵. Отже, лише звернення до наукової традиції дозволяє дізнатися, як з'явилася й трансформувалася та чи інша ідея.

Передусім спробуємо з'ясувати, як виникло власне поняття про хронографічну складову літописання. Не від самого початку вивчення літописів, але на досить ранньому етапі, у перших роках ХІХ ст., довідалися, що «Нестор», як традиційно називали укладача «ПВЛ», використовував візантійські хроніки⁶.

² Див., напр.: *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2008. Річ ще в тім, що досить багато постатей хронографії пов'язані з історією сакральною. У свідомості тогочасної людини поєднувалися імператор Август та народження Христа, Александр Македонський і вигнання «нечистих» народів, перський цар Кир і пророк Даниїл, не кажучи вже про власне біблійних героїв.

³ Як, напр., популярний серед русистів: *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Ленинград/Санкт-Петербург, 1987. Або незавершена «Православная энциклопедия», котра вміщує також довідкову інформацію щодо слов'янської книжності [електронний ресурс]: <http://www.pravenc.ru/text/164333.html>.

⁴ Напр., класик літописознавства О.О.Шахматов у різних працях згадував масу «перших», «других», «третьох», «особливих» редакцій, що стосувалися текстів, відомих нині під іншими найменуваннями (напр., «перша редакція Початкового зводу», «друга редакція Початкового зводу», «особлива редакція «Еллінського літописця»» тощо).

⁵ *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908 (перевидання: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 2002). Див. також огляд діяльності О.О.Шахматова, його попередників і послідовників: *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей XIX–XX вв. – Санкт-Петербург, 2011.

⁶ Про такі запозичення знав уже А.Л.Шлецер, але він не ототожнив одне з головних джерел «ПВЛ» – «Хроніку» Амартола (див.: *Шлёцер А.-Л.* Нестор: Русские летописи на древле-славенском языке, сличённые, переведённые и объяснённые А.Л.Шлёцером. – Ч.1 / Пер. Д.Языков. – Санкт-Петербург, 1809 (електронна версія: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01004172245#?page=1>). Колись навіть сподівалися в одному з хронографів віднайти «незіпсованого Нестора».

Перші дослідники діяли, що називається, намання, і загальна картина була доволі розпливчастою. Невідомим залишалося навіть, ідеться про давньоруські переклади чи про грецькі оригінали⁷. Зважаючи на тодішній обмежений обсяг відомостей про слов'янські історичні твори, а також неповний корпус виданих грецьких текстів, перш за все вловили подібність до «Хроніки» Георгія Сінкела⁸. Незабаром відшукали ближче джерело – «Хроніку» Георгія Амартола⁹. Тоді ж стало відомо про «Літописець вскорі» патріарха Никифора¹⁰. З'ясувалося, що давньоруські книжники в масі своїй не володіли грецькою або, принаймні, використовували у своїх писаннях уже перекладені твори. Поступово виявлялися інші джерела початкового літопису. Скажімо, у середині XIX ст. звернули увагу на «Архівський хронограф»¹¹ і на текст «Хроніки» Іоанна Малали в ньому, а наприкінці століття запозичення з Малали «вписали» в історію найраніших зводів. Стараннями видатних учених – О.О.Шахматова та В.М.Істріна – виникли концепції Початкового літописного зводу та «Хронографа за великим викладом» («ХВВ»; «Хронографъ по великому изложению»). Таким чином, два різновиди історієписання давньоруської доби – хронографи й літописи – тісно поєдналися.

Хронографічні твори справді послуговували джерелами літописців, і не лише ранніх¹². При цьому, ідеться як про повні переклади хронік, так і про

⁷ Читаємо у А.Л.Шлецера: «Чи розумів грецьку мову [...] цього я не знаю» (див.: *Шлѣцер А.-Л. Нестор... – С.к*).

⁸ Огляд початку історії вивчення хронік див.: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.2: Греческий текст «Продолжения Амартола»: Исследование. – Петроград, 1922. – С.117–119; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009. – С.20–21.

⁹ Про Георгія Мніха-Амартола писав у 1828 р. П.М.Строев: *Строев П.* О византийском источнике Нестора // Труды и летописи ОИДР. – 1828. – Ч.4. – Кн.1. – С.171–173). У цій статті П.М.Строев видав уривки з Амартола у «Временнику Нестора» («ПВЛ»), згодом їх було передруковано: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.239–246. Таким чином, думка про запозичення з Амартола в Початковому літопису вийшла в уявлення всіх, хто цікавився історією Русі.

¹⁰ Згадуючи про звернення Початкового літопису до «Літописця вскорі», П.М.Строев посилався на доповідь М.О.Полевого 1826 р. (див.: *Строев П.* О византийском источнике... – С.172).

¹¹ *Оболенский К.М.* Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 гг.). – Москва, 1851. – С.I–LX. Архівський – один зі списків «Юдейського хронографа», див. нижче.

¹² Так уже в літописних зводах XI–XIII ст. Щодо хронографічних цитат у «ПВЛ» див., напр.: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и её источники // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.4. – Москва; Ленинград, 1940. – С.41–150; *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания // Известия Отделения русского языка и словесности (далі – ИОРЯС). – Т.27. – Ленинград, 1924. – С.67–74; Т.28. – Ленинград, 1925. – С.248–251; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // ТОДРЛ. – Т.28. – Ленинград, 1974. – С.99–113. У Київському літописному зводі: *Толочко О.П.* Печерский мятеж 1182 г. // Ruthenica. – Т.VI. – К., 2007. – С.351–352; *Вилкул Т.Л.* О хронографических источниках Киевского летописного свода // ТОДРЛ. – Т.61. – Санкт-Петербург, 2010. – С.382–397. У Галицько-Волинському літопису: *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // ИОРЯС. – Т.31. – Ленинград, 1926. – С.93–126; *Пауткин А.А.* Беседы с летописцем: Поэтика раннего русского летописания. – Москва, 2002. – С.225–228; *Вилкул Т.* О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волинской летописи // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai: Faktas: Kontekstas: Interpretacija. – Vilnius, 2007. – Р.17–28. Загальний огляд: *Перетц В.Н.* До питання про літературні джерела давньоукраїнського літопису // Збірник Історично-філологічного відділу УАН: Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського. – №76. – Ч.II. – К., 1928. – С.213–219.

хронографи – збірки ексцерптів, з яких найбільш раннім вважають «ХВВ». Як спробую показати нижче, питання про час виникнення першого хронографа не закриті, хоча традиційно вказують на XI ст.

Взаємини двох видів історієписання було «встановлено» або, краще сказати, гіпотезовано ще до повного обстеження історичного кола творів давньоруських книжників. Це досить вдалі, з огляду на тривалість наукових конструкцій, спроби віднайти пункт відліку, певну реальну або віртуальну пам'ятку, з якої «все почалося». Щодо літописання, такою одиницею став Початковий звід, укладення якого традиційно відносять на першу половину 1090-х рр. Для кола хронографії аналогічну роль виконує «ХВВ», віднесений до середини або другої половини XI ст.¹³ Обидві пам'ятки є ідеальними, реальних таких текстів не існує (хоча поняття про них настільки усталилося в науковій спільноті, що про це іноді доводиться нагадувати)¹⁴. На думку їхніх творців, О.О.Шахматова та В.М.Істріна, реконструйовані компіляції мали пояснювати спостереження над подібностями та розбіжностями низки доволі ранніх текстів. У центрі уваги другого стояли твори хронографічні, натомість перший переймався переважно реконструкцією літописарської праці давньоруських книжників.

Зокрема для В.М.Істріна припущення про перший давньоруський хронограф було покликане пояснити взаємини «Толкової палей» й «Повної хронографічної палей»¹⁵, «Літописця Еллінського та Римського»¹⁶, деяких ін-

¹³ Визначення, що розуміють під Початковим зводом та «ХВВ», див.: *Творогов О.В.* Хронограф по великому изложению // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып.1. – Ленинград, 1987. – С.476–477; *Толочко О.П.* Початкове літописне зведення // *Енциклопедія історії України.* – Т.8. – К., 2011. – С.470–471. Див. також: *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. I // *Журнал министерства народного просвещения* (далі – ЖМНП). – 1903, август. – С.1–42; *Его же.* Редакции Толковой Палей. – Санкт-Петербург, 1907; *Его же.* Книги временных... – Т.2; *Его же.* Замечания о начале русского летописания... – 1924. – С.45–102; 1925. – С.107–251; *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде // *Чтения в Обществе истории и древностей российских* (далі – ЧОИДР). – Кн.3. – Москва, 1897. – С.1–58 [= *Его же.* История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.31–70]; *Его же.* Разыскания...; *Его же.* Толковая Палей и русская летопись // *Статьи по славяноведению.* – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1904. – С.199–272 [= *Его же.* История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.232–295]; *Его же.* Повесть временных лет: Введение: Текст: Комментарии. – Т.1. – Петроград, 1916 [= *Его же.* История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.527–977]; *Его же.* Повесть временных лет и её источники...; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975; *Его же.* Повесть временных лет и Хронограф...; *Его же.* Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий) // *ТОДРЛ.* – Т.30. – Ленинград, 1976. – С.3–26; *Его же.* Летописец Еллинский и Римский: Текстологические и источниковедческие проблемы // *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.2. – Санкт-Петербург, 2001; *Гиппиус А.А.* «К истории сложения текста Новгородской первой летописи» // *Новгородский исторический сборник.* – Вып.6 (16). – Санкт-Петербург, 1997. – С.3–72; *Его же.* Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // *Вереница литер:* К 60-летию В.М.Живова. – Москва, 2006. – С.56–96; *Вилкул Т.* Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica.* – XI. – Cambr., Mass., 2003. – P.5–35; *Её же.* Повесть временных лет и Хронограф // *Ibid.* – XV. – №2. – Cambr., Mass., 2007. – P.56–116.

¹⁴ Див.: *Толочко О.П.* Початкове літописне зведення... Навіть склад «першого виду» або «першої редакції» «ХВВ» не може бути відновлено: *Творогов О.В.* Летописец Еллинский и Римский... – Т.2. – С.152.

¹⁵ Палей – компіляції, що містять виклад вітхозаповітної історії від творення світу до Давида й Соломона, в обсязі Восьмикнижжя та перших Книг Царств. Біблійний текст доповнено тлумаченнями, а також вставками з парабіблійних і хронографічних джерел. Бібліографію див.: *Orlov A.A.* Selected Bibliography on Transmission of Jewish Pseudepigrapha in Slavic Milieux // *Idem.* Selected Studies in the Slavonic Pseudepigrapha. – Leiden; Boston, 2009. – P.299–306.

¹⁶ Скорочено – «Еллінський літописець». Це хронографічний збірник, що складається переважно з тексту хронік Амартола («Римський літописець») та Малали («Еллінський літописець»),

ших збірників, а також і літопису. У загальному вигляді схема була такою: «ХВВ» став ядром абсолютної більшості пізніших хронографічних компіляцій і частково вплинув на укладача «ПВЛ» (припускалося, що в текст літопису було запозичено невеличкі включення з хронографа). Для О.О.Шахматова гіпотеза Початкового зводу пояснювала як численні спільні місця, так і різночитання двох ранніх зводів, що дійшли до нас – «Повісті временних літ» та Новгородського першого літопису молодшої редакції (НПЛ мл). Вона мала обґрунтувати схему походження й видозміни початкового літописання, і взаємини з першим хронографом та палеями лише зайвий раз підтверджували виведену вченим схему. Беручи загально, на роль «початкових» гіпотетичні пам'ятки було обрано наприкінці XIX – на початку XX ст. внаслідок незавершеності й певної недовершеності історії вивчення давньоруських творів історичного жанру. Зупинімося на цьому детальніше, урахувавши обидва види історієписання Русі: літописи та хронографію.

Літописи. Початкові уявлення про літописи цілком упевнено можна кваліфікувати як асистемні. У XVIII ст. було зібрано колекцію численних рукописних списків XIV–XVII ст., які від часу укладення зводів (XI–XVI ст.) відділяли кілька десятків або сотень років¹⁷. Зібрання поповнювалося також і в XIX ст.¹⁸ Перші спроби видання були принагідними й залежали від меценатства імператорів та вельмож-покровителів «наук и словесности»¹⁹. Відповідно, пізні зводи нерідко йшли у друк перед ранніми²⁰. Проте, учені не могли не помітити як великої подібності, так і суттєвих розбіжностей на початку більшості літописів, де описувалися події історії Русі від легендарних часів до другої

звідки середньовічна назва, уміщена на початку кількох списків. А.Н.Попов виділив дві редакції пам'ятки (див.: Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – Вып.1. – Москва, 1866. – С.1–95), цей поділ залишається актуальним по сьогодні. О.В.Творогов видав другу редакцію. Бібліографію див.: Летописец Еллинский и Римский... – Т.2; Orlov A.A. Selected Bibliography on Transmission... – P.323–325.

¹⁷ Така картина типова не лише для давньослов'янської рукописної традиції. Порівняно мало збереглося оригіналів творів, здебільшого текст дійшов у копіях пізнього часу.

¹⁸ І навіть у XX ст. Напр., А.М.Насонов увів у науковий обіг Московський літописний звід XV ст. Зрозуміло, у другій половині XIX – у XX ст. особливо багато знаходили пізніх зводів, загалом число списків літописів зараз нараховує кілька тисяч. Однак романтична доба археографічних розшуків і значних знахідок припадає на більш ранній період, XVIII – першу половину XIX ст. До Археографічної комісії, що почала працювати 1834 р., було передано 168 відомих списків рукописів; 53 з них містили «Временник Нестора», тобто «ПВЛ» (див.: ПСРЛ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.IV; Бобров А.Г. Принципы издания древнерусских летописей // Лихачёв Д.С. Текстология. – Санкт-Петербург, 2001. – С.729).

¹⁹ Це унауочное додаток «Основные издания летописей XVIII–XIX вв.» (див.: Бобров А.Г. Принципы издания древнерусских летописей. – С.745–748). Літописні тексти у XVIII – 30-х рр. XIX ст. видавалися в такій послідовності (курсивом виділено пізні): Радзивілівський/Кенігсберзький (1767 р.), *Никонівський* (1767, 1768, 1786, 1788–1789, 1790–1792 рр.), *Лицевий звід*, (частково, 1769, 1772, 1774 рр.), *Степенна книга* (1775 р.), Синодальний список НПЛ (старша редакція, 1781, перевид. 1819 рр.), *Устюжський літописний звід* – *Архангелогородський літописець* (1781 р.), *Тимографський літопис* (1784 р.), Академічний список НПЛ (молодшої редакції, 1786 р.), «*Руський временник*» (1790, 1820 рр.), *Львівський літопис* (1792 р.), *Воскресенський* (1793 р.), *Новгородський Уваровський* (1795 р.), *Лаврентіївський* (1804–1811, 1824 рр.), «*Софійський временник*» – *Софійський перший літопис* (1820, 1821 рр.), *Супрасльський: Короткі Новгородський літописець та Київський літопис* (1836 р.), *Псковський літопис* (1837 р.).

²⁰ Це звичайна річ. Якщо вичерпно не досліджено текстувальні взаємини, складно, а іноді й неможливо визначити з наявних версій ранні. Крім того, текстологи мають тенденцію покладатися на принцип «повноти» та «справності» тексту, а цій умові нерідко краще відповідають саме пізні списки.

половини XI ст. Дослідники XVIII–XIX ст. робили акцент на автобіографічних ремарках літописців, і на цій підставі намагалися виділити різноманітні «временники» (літописи або складові збірок літописів)²¹. За традицією, котра, як показав О.П.Толочко, ішла від київської школи XVII ст., перший літопис – те, що ми нині називаємо «Повість временних літ» – атрибутували Нестору. Його ім'я знаходили в «Киево-Печерському патерику» та поодиноких списках літописних зводів²². До того ж «ПВЛ» містила вступ зі спробами осмислення процесу історієписання²³, а автобіографічні ремарки в тексті пам'ятки спонукали шукати її автора чи укладача. Проте навіть у найдавніших «харатейних» (пергаменних) списках «чистий Нестор» не відшукувався, обов'язково продовжуючись записами за XII–XIII ст.²⁴ У другій половині XVIII ст. та майже все XIX ст. вчені не полишали сподівань віднайти «справжнього Нестора». Працювали також і над реконструкцією оригіналу. Спроби А.Л.Шлецера створити «очищений текст»²⁵ було визнано невдалими, однак ідея «очищення» літопису від «вставок» залишила глибокий слід. Тим більше, що в літописних творах око історика й текстолога легко вловлювало суперечливі відомості та перерви викладу, підживлюючи думки про раннє ядро. Існував ще один «авторський» звід, котрий у 1820-х рр. отримав назву «Софійського временника» (під ним, із певними варіаціями в поглядах, розуміли НПЛ мл та Софійський I літописи, а також інші новгородсько-софійські зводи та їх спільні протографи²⁶).

²¹ На позначення «временникъ» натрапили в передмові до літопису середньовічного книжника (у повних списках НПЛ мл, Софійському першому літопису та ін.), а також у давньослов'янському перекладі «Хроніки» Амартола. При класифікаціях робилися спроби відокремити «временники» (авторські чи обласні літописи) від збірників (див.: ПСРЛ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.VIII).

²² Див.: Tolochko O. On 'Nestor the Chronicler' // Harvard Ukrainian Studies. – 2007. – 29. – №1/4. – P.31–59 (електронна версія: http://www.academia.edu/1253995/_On_Nestor_the_Chronicler_Harvard_Ukrainian_Studies_29_no_1-4_2007_). Дослідницька традиція, пов'язана з іменем Нестора, надзвичайно стала, незважаючи на те, що згадку Нестора бачимо лише в одному списку «ПВЛ» (Хлебниковському).

²³ Починаючи від назви «Се повести временныхъ лѣтъ» й у викладі: «отсюда числа положимъ», «нѣдци несмыслении говорятъ»...

²⁴ Див.: Строев П.М. Софійський времяникъ, или русская летопись с 862 по 1534 год. – Ч.1. – Москва, 1820. – С.VII. Спостерігається різнобіг думок у визначенні терміну закінчення роботи «Нестора»: В.М.Татищев датував його 1093., І.Ф.Міллер – 1115, А.Л.Шлецер – 1116, В.М.Перевощиков – 1074, П.Г.Бутков – 1113, І.І.Срезневський – між 1113 та 1116 рр. (див.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.1. – К., 1908. – С.338, 348, 359, 365, 375).

²⁵ А.Л.Шлецер намагався відтворити текст, придатний для перекладу, на підставі понад 10 списків Початкового літопису. Він обирав найбільш вдалий варіант на свій розсуд, елімінуючи «порчи» та «вставки» «списувачів». Див. у вступі: «Часто знаходив я справжнє читання в одному якомусь списку, котрий утім належав до найгірших»; «Нестора не можна було перекласти, не очистивши його перед цим» (див.: Шлецер А.-Л. Нестор: Русские летописи... – С.XIV, XX).

²⁶ Об'єднував новгородські зводи та «Софійський временник» в одну гілку, у тому числі, О.О.Шахматов, уже в першій своїй праці (див.: Шахматов А.А. О сочинениях преподобного Нестора (первая пробная лекция на заседании историко-филологического факультета Московского университета 1 марта 1890 г.) // Его же. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.465–475). Тут автор ішов за Й.П.Сеніговим та деякими іншими вченими (див.: Сенігов И.П. О древнейшем летописном своде Великого Новгорода. – Санкт-Петербург, 1885). Звичайно, практикували й інший підхід (див., напр.: Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч.1: Источники русской истории. – Санкт-Петербург, 1864. – С.59–72, 91–95; новгородські літописи та «Софійський временник» М.І.Костомаров розглядав у різних главах). Узагалі, оцінка новгородсько-софійських літописів у ранній російській історіографії була одним зі складних вузлів суперечок. Якщо враховувати сучасні дослідження, Софійський

Особливе значення «Софійський временник» набув тому, що містив передмову – позначку руки іншого літописця, ніж Нестор²⁷.

Загадку становили співвідношення «Временника Нестора» та «Софійського временника». Ці зводи місцями збігаються, а подеколи різко відрізняються, і при тому представлені давніми рукописами. За наявності розбіжностей виникала проблема: було абсолютно неясно, котрому з літописів можна довіряти та де збережено вихідну версію. У такій ситуації дослідники мають або реконструювати процес переробки в якомусь з «ізводів», або шукати раніший пункт, коли вони розійшлися.

Сучасна критика тексту чіткіше розрізняє «rewriting» (повне переписування) та «overwriting» (редагування/розширення/скорочення поверх або на основі вже написаного), причому повне переписування часто переважає на початку та завершенні твору²⁸. Це дозволяє припускати скомплікований спосіб зміни версій літописного тексту²⁹. Однак літописознавці від XIX ст. і до сьогодні в масі своїй розуміють літописи як строго документальні свідчення. Теза про «rewriting» сприймається як «вигадування документів» чи «навмисне викривлення інформації» і викликає спротив, незважаючи навіть на те, що в різних дисциплінах накопичилося досить багато свідчень стосовно того, що давні автори не сприймали переписування історії як її викривлення³⁰. Тому русисти традиційно схильні шукати більш ранній пункт розходження, хоча на практиці полеміка в будь-якому випадку точиться навколо того, який із літописів точніше відбиває більш ранню версію.

На час видання перших томів серії «Повне зібрання російських літописів», у 1840-х рр., було визначено такі «ізводи літопису»: давній («Временник Нестора», «ПВЛ»), середній (новгородсько-софійські зводи, «Софійський временник»³¹)

перший літопис є пізнім зводом XV ст., де використано новгородські, суздальсько-московські та південноруські версії літописів.

²⁷ Строев П.М. Софийский временник... – С. XII–XIII.

²⁸ Див., напр.: Edenburg C. Rewriting, Overwriting, and Overriding: Techniques of Editorial Revision in the Deuteronomistic History // Words, Ideas, Worlds in the Hebrew Bible: Essays in Honour of Yairah Amit. – Sheffield, 2012 (електронна версія: http://www.academia.edu/2177797/Rewriting_Overwriting_and_Overriding_Techniques_of_Editorial_Revision_in_the_Deuteronomistic_History).

²⁹ Зокрема, автор цієї статті дотримується думки, що у протографі НПЛ мл відбулася нерівномірна переробка «ПВЛ» і синтез її тексту з НПЛ старшої редакції та деякими додатковими джерелами (див., напр.: Вілкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод...). Місцями – повне переписування, особливо на початку, місцями – редагування, здебільшого – доволі точне копіювання. Цю операцію було здійснено одним із новгородських книжників у XIV – на початку XV ст., але на тому процес трансформації Початкового літопису не закінчився. Подальше копіювання, зміни тексту та комбінації з іншими джерелами відбулися ще й у пізніших новгородських і московських зводах. В їх числі – повторна звірка з «ПВЛ» і її часткове відновлення, що є проявом активності авторів-укладачів XV ст. Щодо синтезу текстів у самому НПЛ мл, на прикладі двох річних статей: Вілкул Т.Л. «Посла князь Игорь на грекы вои...»: Источники статьи 6428 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе руси на Константинополь (у друку).

³⁰ Напр., «rewriting» аргументовано припускають для богонатхненного Мойсейового Пятикнижжя та для ассирійських літописів – «розмов» царя з кимось із богів. Ще перший російський історик В.М.Татищев перейняв багато від такого «простого» ставлення до перероблення давнини (див.: Толочко А.П. «История российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005).

³¹ Софійський перший літопис став репрезентантом новгородсько-софійської групи. Уважалося, що це збірник, однією зі складових частин якого є давній «временник XIII ст.». Щодо того, чому не НПЛ, а «Софійський», тут маємо справу з випадковістю вибору видавців. НПЛ

та новий (Никонівський чи Патріарший літопис). Озвучив цю дещо спрощену³², треба сказати, ідею видавець шести томів «ПСРЛ» Я.І.Бередников, вона увійшла в передмову до першого тому (1846 р.) та стала програмною³³. Уже в М.І.Сухомлинова (1856 р.) поділ на гілки літописання став подрібненим і ближчим до сучасного³⁴. Однак тричленна схема Я.І.Бередникова залишалася. Почасти тому, що не мала заміни в передмовах до перевидань «ПСРЛ»³⁵, а частково власне завдяки своїй простоті – для мисленневих операцій узагалі надзвичайно ефективним є число 3, що підкріплюється філософськими й науковими конструкціями. Можливо далі, ускладнюючись, схема продовжувала б функціонувати, однак знайшлася людина, котра перевернула співвідношення «давнього» та «середнього» ізводів і зробила «середній» новгородський – давнішим, а «давній» київський – новішим. Ця людина – О.О.Шахматов³⁶.

спочатку було видано за списками з втратою початку й, відповідно, без передмови укладача, а Софійський перший опубліковано в 1820–1821 рр. (див.: *Строев П.М.* Софійський времянник... – Ч.1. – Москва, 1820; Ч.2. – Москва, 1821). Уже у виданні НПЛ із серії «ПСРЛ» (Т.3. – Санкт-Петербург, 1841) відзначено, що назва «временник» та передмова давнього книжника наявні в Комісійному й Толстовському списках і, отже, походять з НПЛ мл (пор. в НПЛ мл: «Временникъ, еже есть нарицается лѣтописание» – Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.103; далі посилання на це видання: Новг.І). Однак назва встигла закріпитися й побутує досі (див., напр.: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи // Учёные записки Императорской академии наук, II отд. – Кн. III. – Санкт-Петербург, 1856. – С.13–14; *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей. – С.726).

³² З огляду на обсяг виданих на той час літописів. У цій схемі не враховувався вплив південноруських зводів Іпатіївської групи на пізні літописи (відомі на той час Софійський перший, Воскресенський, Густинський); майже не грав ролі виданий у серії «ПСРЛ» власне Іпатіївський літопис; «новий ізвод» репрезентовано лише Никонівським літописом, який жодним чином не є єдиним представником надзвичайно строкатої групи пізніх зводів. А головне, новгородські та софійські літописи «злилися» в єдиний ізвод, тоді як взаємини у цій групі надзвичайно складні й змінюються в різних частинах. Наприклад, НПЛ мл у статтях за IX–XIII ст. є джерелом Софійського першого, тоді як у статтях за XIV–XV ст. часом Софійський перший відбиває більш ранній зріз літописної роботи. Зрозуміло, схема Я.І.Бередникова у принципі відповідала сприйняттю новгородських літописів у науковій думці XVIII – першої половини XIX ст. Існувала тенденція робити з цих складних компіляцій одну, приміром доповнюючи старший Синодальний список XIII ст., що не має початку й починається зі статті 1016 р., текстом НПЛ мл XV ст.

³³ ПСРЛ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.IV, XVII–XVIII. У праці О.І.Боброва (див.: *Бобров А.Г.* Принципы издания древнерусских летописей. – С.729) зроблене посилання на протоколи Археографічної комісії, однак насправді ідея Я.І.Бередникова не залишилася у запорошених протоколах, отримавши набагато ширше розповсюдження. До речі, йому ми зобов'язані й усталенням деяких стандартів сприйняття інших літописів. Наприклад тому, що Лаврентіївський звід за XII ст. є скороченням Іпатіївського за XII ст. (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843. – С.VIII).

³⁴ М.І.Сухомлинов виділяв Лаврентіївський, Іпатіївський та Кенігсберзький (Радзивіллівський) списки, у давній частині дуже подібні (адже містять «ПВЛ»), потім новгородські зводи, ще далі Софійський, Воскресенський, Никонівський і пізніші літописи, укладені під впливом Лаврентіївського, новгородських та південноруських (див.: *Сухомлинов М.И.* О древней русской летописи. – С.6–8).

³⁵ У перевиданні перших двох томів «ПСРЛ» 1871–1872 рр. відсутня загальна схема укладення середньовічних руських літописних зводів. Видавець А.Ф.Бичков (див.: ПСРЛ. – Т.1: Летопись по Лаврентьевскому списку. – Санкт-Петербург, 1872) обмежився лише порівнянням Лаврентіївської та Іпатіївської груп списків. Між іншим, відголоски конструктивів Я.І.Бередникова відчувуються ще у промовях М.Д.Присяжолкова з приводу нового видання «ПСРЛ» у 1936 р. (!): «Особливого [...] видання у вигляді 4-х редакцій: древній Нестор, середній Нестор, новий Нестор і Нестор скорочений» (див.: *Вовина-Лебедева В.Г.* Н.Ф.Лавров, А.Н.Насонов, М.Д.Присяжолков и группа по изданию русских летописей 1936 г. // Летописи и хроники: 2008. – Москва; Санкт-Петербург, 2008. – С.291–292).

³⁶ Учений починав працювати у 1890-х рр. Слід, мабуть, зауважити збіг обставин, що сприяв розробкам О.О.Шахматова. У 1888 р. з'являється нове видання НПЛ, яке стало подією в науковому житті, оскільки включало нарешті ранні статті літопису. Це композитний текст:

В усіх працях дослідника, починаючи від його пробної лекції як приват-доцента в Московському університеті, простежувалися кілька основних дослідницьких тенденцій, як-от, наприклад, у текстологічних студіях головним критерієм уважати «повноту» записів і, відповідно, покладатися на пізні тексти³⁷. Генеральною ідеєю було те, що НПЛ м.л. раніша за «ПВЛ»: новгородські літописи для О.О.Шахматова завжди були свідком більш автентичним. Імовірно, так позначилося загальне для багатьох русистів переконання в більшій документальності літописів новгородських і більшій «літературності» (від чого недалеко до «переробленості») літописів київських. Поштовхом для такого способу думання стало те, що виклад, подібний до «Повісті», уривається в усіх новгородських зводах на 1074 р.³⁸ Спочатку О.О.Шахматов припускав, що близько цього часу й було укладено більш ранній літописний звід, тоді як «ПВЛ», очевидно, доведена до 1110-х рр. При цьому для нього був закритий простий шлях оголосити найдавнішим текстом пергаменний Синодальний список НПЛ старшої редакції³⁹ – учений прийняв і розвинув аргументацію І.І.Срезневського та М.І.Костомарова щодо того, що записи Синодального за XI ст. є скороченою версією, і вважав, що йдеться про переробку «ПВЛ»⁴⁰. Відтак залишалося обрати іншого репрезентанта «Софійського временника», і ним міг стати тільки НПЛ м.л.⁴¹.

початкові зошити, до статті 1016 р., що відсутні у старшому Синодальному списку НПЛ, відновлено за Толстовським та Комісійним списками. Раніше двічі видавався Синодальний список (1781, 1819 рр.), або композитний текст (але лише з 1016 р.: ПСРЛ. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1841), та Академічний список НПЛ м.л. (1786 р.), що розпочинається записами 946 р. Крім того, до 1890 р. було накопичено великий обсяг знань про новгородсько-софійські зводи. Наприклад, у праці Й.П.Сенігова 1885 р. зроблено повне порівняння варіантів у списках старшої та молодшої редакцій НПЛ, проаналізовано додаткові й відредаговані новгородські відомості пізньосередньовічних літописів, спростовано гіпотезу про пряmlinіну тенденційність новгородських книжників (див.: *Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде...*).

³⁷ О.О.Шахматов приєднався до дослідників, котрі віддавали перевагу пізнім рукописам. Так, С.М.Соловйов висловлювався в тому дусі, що пергаменні списки містять літопис скорочений, поповнення якому слід шукати в пізніх, Никонівському та подібних. Його думка була авторитетною. Див. посилання: «Висловлювання на зразок таких, що повідомлення Никонівського списку вигадане, тому що його немає у харатейному Несторі – не має більше сенсу в науці» (*Иконников В.С. Опыт...* – Т.2. – Кн.1. – С.373). О.О.Шахматов наполягав на тому, що у Тверському, Софійському першому та Воскресенському літописах Початковий звід читається «в більш повному та справному вигляді» (курсив мій – *Т.В.*; див. *Шахматов А.А. О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. – 1897. – Кн.3. – Отд. III. – С.1–58 [=Его же. История...* – Т.1. – Кн.2. – С.59]). Із погляду сучасної текстології, це не неможливе рішення, іноді пізні списки справді містять добрі версії. З іншого боку, дуже вірогідним є редагування пізніх редакторів, і кожного разу треба враховувати весь комплекс різнотитань та конкретні обставини функціонування пам'ятки, а не враження від «повноти» тексту.

³⁸ Щодо дати 1074 р.: із цього року подібний до «ПВЛ» виклад у НПЛ м.л. уривається, і починаються лапідарні записи, сходині з НПЛ старшої редакції.

³⁹ Це й досі найдавніший список з усіх збережених літописів. Перший почерк визначають як почерк XIII ст.: *Гимон Т.В., Гипциус А.А. Новые данные по истории текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – Вып. 7 (17). – Санкт-Петербург, 1999. – С.18–47.*

⁴⁰ Див.: *Срезневский И.И. Исследования о летописях новгородских // Известия Академии наук, II отд. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1853. – С.20; Шахматов А.А. О начальном Киевском... – С.1–58 [=Его же. История...* – Т.1. – Кн.2. – С.33–48]. О.О.Шахматов посилається також на М.І.Костомарова (див.: *Костомаров Н.И. Лекции...* – Т.1. – С.72; на цій сторінці 1-го тому нічого подібного немає, пор., однак, с. 62 та 93). Узагалі питання давно було дискусійним (див.: *Сенигов И.П. О древнейшем летописном своде...* – С.11–12). М.П.Погодин та Я.І.Беретников уважали, що у втрачених зошитах Синодального текст мав бути ідентичним спискам НПЛ м.л., їм опонували І.І.Срезневський та Н.Н.Яніш.

⁴¹ Власне, вибір був небагатим. Частина зводів, як стало зрозуміло вже в XIX ст., є пізніми «збірками» (Софійський перший, Тверський та ін.), частина (напр., Новгородський Карамзінський),

О.О.Шахматов шукав і знайшов пункт розходження ранніх зводів, але у ході його досліджень пункт цей дещо «дематеріалізувався». У своїй випробувальній лекції 1890 р. молодий приват-доцент стверджував, що «перша редакція» «ПВЛ»⁴² дійшла в новгородських літописах, і була доведена власне до 1074 р.⁴³ У праці 1897 р., відштовхуючись від ідей свого попередника у сфері вивчення списків НПЛ та новгородсько-софійських – Й.П.Сенігова, і не погоджуючись із дослідником, який укотре намагався розв'язати проблему загадкового старшого Синодального списку НПЛ, О.О.Шахматов уперше оприлюднив ідею Початкового зводу⁴⁴. Синодальний список справді являє собою загадку: у ньому відсутні 16 зошитів, починається він одразу з битви Ярослава Мудрого зі Святополком 1016 р., і частково збігається з «середнім ізводом» – «Софійським временником». Й.П.Сенігов припускав, що втрачена частина містила власне початок давнього «Софійського временника», а зошити було загублено порівняно пізно⁴⁵. Натомість О.О.Шахматов відкинув цю гіпотезу й запропонував інше рішення: зошити втрачено вже у XIII ст., «Софійський временник» зберігся у НПЛ мл, але в ньому ж таки захований і Початковий звід! Нібито в 1220-х рр. новгородський книжник, намагаючись відновити втрачені статті літопису, не зміг відшукати «Повість временних літ», проте знайшов звід, «схожий» із нею і давніший⁴⁶. На думку О.О.Шахматова, цей звід мав бути дефектним, він уривався на статті 1074 р. і дещо перероблявся у XIII ст. під час укладення⁴⁷. В іншій праці вчений писав про те, що укладачі як «ПВЛ», так і Початкового зводу (=НПЛ мл), використовували «Хроніку» Амартола⁴⁸. Завдяки постулюванню обриву на статті 1074 р. екземпляра Початкового зводу, яким нібито користувався новгородський літописець, попередня відносно «ПВЛ» компіляція стала дещо «прозорішою», однак усе ще була пов'язана з цілком реальними текстами. Рішучий крок у бік віртуалізації було зроблено в 1900 р. Під впливом В.М.Істріна та О.В.Михайлова⁴⁹ О.О.Шахматов почав

до того ж, залишалася невідомою, частина – явно пізнішою за НПЛ (Новгородський четвертий, другий, третій літописи).

⁴² Те, що потім учений назвав Початковим зводом. Про застарілу термінологію див. вище.

⁴³ Тобто, малися на увазі цілком матеріальні списки. Див.: Шахматов А.А. О сочинениях предподобного Нестора... – С.468. Про компонування статей НПЛ мл 1016–1115 рр. див.: Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод... – С.9–33.

⁴⁴ Шахматов А.А. О начальном Киевском...

⁴⁵ Сенігов Й.П. О древнейшем летописном своде...

⁴⁶ Шахматов А.А. О начальном Киевском... – С.58–59.

⁴⁷ У цій праці 1897 р. О.О.Шахматов іще не запропонував дату укладення Початкового зводу 1090-х рр., указавши лише на обрив списку джерела, яким користувався новгородець XIII ст.

⁴⁸ Шахматов А.А. Хронология древнейших русских летописных сводов // ЖМНП. – 1897. – Ч.СССХ. – №4. – С.465, 467 [=Его же. История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.6, 8].

⁴⁹ В.М.Істрін ще не висловив ідею «Хронографа за великим викладом», однак уже прозвучали його доповіді й вийшли статті з частковими порівняннями хронографів, палей та літопису, видано першу книгу «Хроніки» Малали. Напр.: Істрин В.М. Замечания о составе Толковой Палеи. I–VI // Сборник Отделения русского языка и словесности. – Т.LXV. – №6. – Санкт-Петербург, 1898; див. також: Михайлов А.В. Общий обзор состава, источников, редакций и литературных источников Толковой палеи // Варшавские университетские известия. – Вып.7. – Варшава, 1895. – С.1–21. У працях О.О.Шахматова 1900 р. (див.: Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия X в. // Византийский временник: 1900. – Т.7. – Вып.1/2. – С.1–35; Его же. Начальный Киевский летописный свод и его источники // Юбилейный сборник в честь Всеволода Фёдоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. – Москва, 1900. – С.1–9 [=Его же. История русского

працювати з хронографічними компіляціями. На підставі порівняння ранніх літописів з «Еллінським літописцем», палеями та «Троїцьким хронографом»⁵⁰ учений зробив висновок про численні спільні риси в текстах і про існування «Хронографа особливого складу»⁵¹. А на підставі порівняння «ПВЛ» та НПЛ мл, а також двох невеличких прикінцевих статей «Троїцького хронографа» обсягом менше піваркуша⁵² – масу висновків щодо існування історичних компіляцій Х–ХІ ст., у тому числі «Найдавнішого» зводу, позбавленого хронологічної сітки⁵³. Починаючи з цього часу, дослідник писав про те, що хронографічні джерела «Повісті» та попередніх літописів відмінні: у Початковому зводі використано хронограф, а у «ПВЛ» – «Временник Амартола»⁵⁴. Згодом із деталями його гіпотез відбувалися різноманітні трансформації: змінювалися редакції «Еллінського літописця» та хронографічної палей, виділялися, крім Початкового та «Найдавнішого», ще інші проміжні зводи, утворення «Софійського временника» ХІІІ ст. переносилося на другу чверть ХV ст.⁵⁵ й одночасно з'явилося датування Початкового зводу 1093 р.⁵⁶, коливалася кількість редакцій «ПВЛ»... Незмінною була лише впевненість у тому, що у НПЛ мл збережено джерело «Повісті» – звід раніший, іноді дуже близький до «ПВЛ», однак часом навпаки – а також оперування реконструйованими/віртуальними

летописання... – Т.1. – Кн.2. – С.175–184]) відчувається знання «Александрии русских хронографов» В.М.Істріна (Москва, 1893 р.), чого не було в попередніх студіях.

⁵⁰ Точніше, із тими рукописами, які у другій половині ХХ ст. О.В.Творогов найменував «Троїцьким хронографом» – Троїцький №728 та Ундольського №1 (обидва нині в Російській державній бібліотеці). О.В.Творогов увів у науковий обіг ще один список, названий ним Ленінградським (РНБ, НСРК F15).

⁵¹ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.175–184; *Его же*. Древнеболгарская энциклопедия... – С.32–34. Висновок у цілому вірний, хоча датування, взаємні версії тощо було визначено неточно. Пізніше О.В.Творогов «Троїцький хронограф» відніс до другої редакції «ХВВ», а обидві хронографічні палей та «Еллінський літописець» другої редакції – до третьої редакції «ХВВ».

⁵² У них згадується, зокрема, князь Олег і похід на греків. Важливо, що ця версія не тотожна НПЛ мл, де Олег виступає воєводою Ігоря. Текст «Троїцького хронографа» доступний на сайті Троїце-Серпівської лаври (<http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php>). Див.: Троїцький №728. – Арк.392 с–д. За моїми спостереженнями, укладач Троїцького використав дві статті «ПВЛ»: 6415/907 р. та 6452/944 р. (див.: Вілкул Т.Л. «Посла князь Игорь на греки вои...» Источники статьи 6428 г. ...).

⁵³ При цьому, О.О.Шахматов гіпотезував існування п'яти етапів хронографічно-літописної роботи: 1) «Еллінський літописець» болгарський, не збережений; 2) перша редакція Початкового зводу, що відбилася у «Троїцькому хронографі»; 3) особлива редакція «Еллінського літописця», котра частково дійшла до нас; 4) друга редакція Початкового зводу, що відбилася у НПЛ мл; 5) «ПВЛ» (див.: Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный свод... – С.183). Щодо хронографічних запозичень, учений запропонував такий розвиток: у «1-й редакції Початкового зводу» немає ще ані «Еллінського літописця», ані Амартола, там присутня лише «Промова філософа». Далі з'являється «Еллінський літописець» (хронограф) «особливого складу», запозичення з нього відбиваються в «Початковому зводі 2-ї редакції». На останньому етапі укладач «ПВЛ» не користувався цим «Еллінським літописцем», а звертався безпосередньо до повного перекладу Амартола (див.: Там же. – С.185). В іншій роботі 1900 р., яка торкалася проблем взаємин різних хронографічних компіляцій, О.О.Шахматов писав про кілька редакцій «Еллінського літописця». Троїцький він відніс до «3-ї редакції», а Іудейський – до «4-ї редакції» Еллінського (!) (див.: Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия... – С.14–15). В.М.Істріну довелося спеціально зупинитися на цьому питанні й доводити, що Іудейський не має відношення до «Еллінського літописця», що це хронограф з іншим складом.

⁵⁴ Тобто повний переклад «Хроніки» Амартола (слово «Временник» міститься у назві твору).

⁵⁵ Утім, у низці праць учений не полишав також традиційну дату – ХІІІ ст.

⁵⁶ Доволі пізно, у студіях 1908 р. (див.: Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. – Т.ХІІІ. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.213–270 [=Его же. История русского летописания... – Т.1. – Кн.2. – С.387]; *Его же*. Разыскания... – С.21.

текстами, що з легкістю перетікають один в один.

Якщо поглянути на цю схему загально, вона вирішує проблеми тодішнього літописознавства. Кандидата на ранню версію літописного зводу – знайдено, розв'язане питання списків «давнього ізводу Нестора» (=«ПВЛ»), що виступають в абсолютній меншості порівняно з основним масивом літописів. Вирішено проблему несуголосності «давнього» й «середнього» літописних ізводів та різноманітних їх комбінацій у пізніх зводах. «Повість» проголошено наступним етапом укладення літопису, після Початкового зводу. Деякі зводи, приміром НПЛ мл, могли його оминати, а інші, пізніші – комбінували етап «початковий» та етап «укладення ПВЛ». Інакше і простіше кажучи, вироблено схему, коли початковим літописом є протограф НПЛ мл, над яким «надбудовано» «ПВЛ» (альтернативою їй виступає реконструкція, котрої притримується автор даної статті: початковим, що дійшов до нас, літописом є «ПВЛ», тоді як НПЛ мл репрезентує пізньосередньовічну переробку). «Віртуалізація» тексту – доволі зручний прийом, оскільки дозволяє беззастережно застосовувати метод «ви-значення пізніх нашарувань» та «очищення від вставок».

Хронографи. Історія вивчення хронографів дещо відрізняється від літописознавчих розробок, однак у цілому результат виявився подібним. Перш за все увагу вчених привернули «Толкові палей» та «Еллінський літописець»⁵⁷ – збірки, що мають між собою множинні текстуальні перехрещення. Особливості інших компіляцій було виявлено переважно завдяки понад сорокарічній науковій діяльності В.М.Істріна⁵⁸. Однак раніше, ніж з'ясувалися деталі в картині формування хронографічної літератури Давньої Русі, з'явилася ідея «Хронографа за великим викладом»⁵⁹. Можливо, В.М.Істрін ще б вичікував

⁵⁷ Див., напр.: Попов А. Обзор хронографов... Щодо «толкових палей» у множині необхідно зробити пояснення. Зараз розрізняють Толкову, Повну та Коротку хронографічну палей, але у другій половині позаминулого століття всі вони вважалися редакціями «Толкової палей».

⁵⁸ Зокрема, учений зробив опис «Іудейського хронографа» й визначив його місце серед інших текстів. До нього звертали увагу лише на Архівський список, що містив включення з «Історичної палей». В.М.Істрін зіставив Архівський та Віленський списки. Виявилось, що це копії одного хронографа, при цьому у Віленському палейні включення відсутні. Крім того, він дослідив та описав Бібліотечний або Академічний хронограф, а також короткі хронографи (з'ясувалося, напр., що Софійський №1454 схожий з Іудейським). Визначив версії Амартола, у тому числі – у хронографічних компіляціях; досліджував редакції «Толкової палей». Звичайно, В.М.Істрін спирався на праці своїх попередників та колег: П.М.Строева, К.М.Оболенського, В.М.Ундольського, І.І.Срезневського, А.Н.Попова, О.В.Михайлова та ін. – однак його внесок у вивчення хронографії досі залишається найбільшим. Етапними були такі дослідження В.М.Істріна: «Александрій» (1893 р.), «Хроніки» Георгія Сінкела (1903 р.), «Толкової палей» (1897–1898, 1905–1907 рр.), хронік Малали (1897–1915 рр.) та Георгія Амартола (1920, 1922, 1930 рр.), праці про найдавніше літописання, що торкалися проблеми «ХВВ» (1924–1925 рр.), «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія (1934 р.). Вони охопили більшість хронографічних текстів, відомих у Русі XI–XV ст.

⁵⁹ Початково В.М.Істрін працював із пам'ятками, які не входили до кола «ХВВ» або не обмежувалися цією групою текстів: «Александрією хронографічною», «Толковою палеею», «Хронікою» Іоанна Малали. Щодо «ПВЛ», увагу привертати лише окремі сюжети, зокрема Вавилонського стовпотворіння та розселення народів. У першій праці, присвяченій «Толковій палей» (1897–1898 рр.) його цікавили співвідношення не лише з «ПВЛ», а й з Книгою Кааф та ін. Лише в полеміці з О.О.Шахматовим щодо «Еллінського літописця» та палей (праці останнього вийшли в 1900 та 1904 рр., студії В.М.Істріна – у 1903, 1905–1907 рр., детальн. див.: Вилкул Т.Л. Толковая Палей и Повесть временных лет: Сюжет о «разделении язык» // Ruthenica. – Т. VI. – К., 2007. – С. 37–39) сформувалася ідея «ХВВ».

і певний час обмежувався частковими спостереженнями⁶⁰, однак його більш успішний товариш О.О.Шахматов у 1900 р. «вистрілив» з ідеєю «Хронографа особливого складу». Довелося відстоювати свої позиції. Крім усього іншого, О.О.Шахматов скрізь убачав сліди давніх болгарських палей та болгарського «Прото-Еллінського літописця»⁶¹ X ст., а його колеги намагалися довести «російське» («русское»)⁶² походження цих пам'яток⁶³, що було одним із пунктів ідеологічного протистояння (воно зберігає значущість і до нашого часу).

Ідея найранішого давньоруського хронографа формувалася в полеміці О.О.Шахматова та В.М.Істріна. Лише згодом, уже у третій чверті XX ст., О.В.Творогов поєднав обидві схеми – «Хронографа особливого складу» та «Хронографа за великим викладом». Остання назва (як і «Повість временних літ» чи «Временник») автентична, тобто взята з середньовічного тексту. У «Повній хронографічній палей» В.М.Істріна натрапив на ремарку давнього книжника: «...та^к бо бѣ пи^сано во книга^х е^ж предръжи^т ф^ронографъ по великому излож^ию . совокоупи и списа яко * бѣ пре^писано в нача^л кни^г си^х от палѣа и от тратоваси^ліа . се * па^к и пр^оркы приве^л неблазно пи^сание гл^я сице»⁶⁴, – і вирішив, що йдеться про пам'ятку, яка лягла в основу палей та «Еллінського літописця» й відбилася у «ПВЛ». До речі, сама по собі ця ремарка мало про що говорить. За складом («от палѣа»=Восьмикнижжя, тобто перші вісім книг Біблії, «отъ тратоваси^ліа» – зіпсоване «Тетроваси^ліа» – 4 Царства, і «пророкъ» – Книги пророків) так можна позначити кілька великих хронографів⁶⁵. А за характером указівка на палею нагадує посилання на «старыи лѣтописецъ ростовскыи» з «Києво-Печерського патерика». Який то був звід – досі достеменно невідомо, скоріше за все, йшлося про котрийсь із суздальських «продовжувачів Нестора», однак покоління вчених витрачали зусилля на безплідні спроби визначення цього «старого літописця».

Підходи В.М.Істріна та О.О.Шахматова до реконструкції протографічних версій хронографів суттєво відрізнялися. Починаючи з магістерської праці «Александрія давньоруських хронографів» (1893 р.), В.М.Істріна намагався визначити склад тієї чи іншої хронографічної компіляції повністю, а якщо йшлося про декілька збірок – постулювати існування їхнього спільного протографа обов'язково на підставі численних збігів у складі. У полеміці з О.О.Шахматовим він зазначав:

⁶⁰ Пор. слова О.О.Шахматова: «Треба дивуватися тій обережності й послідовності...» (див.: Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись... – С.236).

⁶¹ Що, вірогідно, було закорінене в ідейно-особистісному протистоянні з О.І.Соболевським.

⁶² Основною лінією полеміки славістів на той час було протиставлення спадщини «(давньо-) болгарської» та «російської».

⁶³ У тому числі В.М.Істріна, для якого доведення давньоруських перекладів стало однією з головних справ життя. Саме він пізніше обстоював давньоруське походження першого перекладу «Хроніки» Амартола.

⁶⁴ Див.: Істріна В.М. Редакции Толковой палеи... – С.36 (тут цитується за рукописом Румянцевським №453, РДБ, у Погодінському №1435 списку «Повної палей», РНБ – «хронографъ» та «тратоваси^ліа»).

⁶⁵ У тому числі типу Іудейського (друга половина XIII ст.) чи Троїцького (XIV ст.) (?), тобто абсолютно різні за складом та походженням компіляції. Опис «Іудейського хронографа» див.: Істріна В.М. Александрия русских хронографов. – Москва, 1893. – С.318–341; уточнення: Вілкул Т. Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // Palaeoslavica. – Vol.XVII. – №2. – Cambr., Mass., 2009. – P.65–86. Опис Троїцького: Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С.262–274.

«Адже добре всім відомо, що джерела, котрими користувалися російські хроністи, були далеко не обширними, і що ми завжди й надалі при вивченні нових хронографів та інших пов'язаних із ними пам'яток знаходитимемо спільні місця. Але звідси ще дуже й дуже далеко до визначення їхнього зв'язку за своїм складом»⁶⁶.

У результаті він відмовився від кількох своїх ранніх спостережень. Зокрема майже не розробляв далі списки Троїцький №728 та Ундольського №1, уперше вказані в «Александрії»⁶⁷, облишив спостереження про запозичення з «Хроніки» Малали у «ПВЛ» (зроблені в доповіді 1893 р.⁶⁸) щодо спільного походження текстів про Вавилонське стовпотворіння. Відзначивши у «Заувагах про склад Толкової палей» (1897 р.), що сюжет про стовпотворіння в «Іудейському хронографі» текстуально близький до «ПВЛ» та палей⁶⁹, В.М.Істрін зіткнувся далі з проблемою, що склад хронографа у жодному іншому місці не має перехрещень із палейми чи літописом⁷⁰... Натомість О.О.Шахматов активно експлуатував цю ідею аж до останньої своєї праці з літописознавства⁷¹. Намагаючись пояснити навіть поодинокі збіги, він без вагань кожного разу реконструював за ними якесь джерело «особливого складу». Для того, щоб проілюструвати нестримність О.О.Шахматова в гіпотезуванні, вистачить одного прикладу, з історії вже згадуваного сюжету про Вавилонське стовпотворіння. У списках палей та літопису тут було визначено текстуальну подібність, і дослідник припустив, що у близькому до палей «Троїцькому хронографі» мав читатися аналогічний текст⁷². Однак рукописи цього не підтверджують. О.О.Шахматов був змушений визнати, що у старшому списку Троїцькому №728 відсутній початок⁷³, а в Ундольського №1 стовпотворіння читається за іншим джерелом – ко-

⁶⁶ *Истрин В.М.* Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой палеи // ЖМНП. – 1906. – Февраль. – Отд.2. – С.223.

⁶⁷ Унаслідок чого О.В.Творогову довелося повторно відкривати «Троїцький хронограф».

⁶⁸ Натомість у 1903, 1906 рр. і далі постулював, що у «ХВВ» узагалі відсутні вставки з Малали й цитування у «ПВЛ» значення не має.

⁶⁹ За «ПСРЛ» (Т.1. – Москва, 1997. – Стп.5) цей сюжет: «...бы̑ языкъ единъ . и оумножившемъся члвкомъ на земли [и] помыслиша создати столпъ до ѿбсе. въ дѣи Нектана . и Фалека . и собращася на мѣстѣ . Сенаръ поли здати столпъ до нбсе . и градъ около его Вавилонъ». Детальн.: *Вилкул Т.Л.* Толковая Палея...

⁷⁰ Справді дещо загадковий збіг тексту «Іудейського хронографа» з іншими джерелами, адже надалі збіги відсутні. Обережно можна запропонувати таке пояснення. «Іудейський хронограф» укладався в тому ж колі книжників, де укладено галицьку (холмську) частину Галицько-Волинського літопису. Початок хронографа, із сюжетами з Книги Буття, скопійовано з великої кількості джерел. Крім Буття книжник використав хроніки Малали та Амартола, фрагменти «Шестоднева» Іоанна Екзарха Болгарського, «Слів» Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського, паремію версію Книги Йова та ін. Одним із доповнень могло бути запозичення з перших аркушів літопису.

⁷¹ Видана посмертно: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и её источники... Хоча, треба додати, після критики його розшуків з історії хронографії (зокрема у праці В.М.Істрина 1906 р. «Из области древнерусской литературы. IV. Редакции Толковой палеи») О.О.Шахматов перестав активно займатися цією темою. У своїх «Разысканиях...» 1908 р., наприклад, він лише коротко повторив те, про що вже писав у 1900 та 1904 рр.

⁷² «Троїцький хронограф» для нього був важливий тим, що в ньому редакція Амартола збігається з палейною й, меншою мірою, літописною. Відповідно, учений намагався «домогтися» більшого збігу текстів.

⁷³ У Троїцькому №728 немає всього П'ятикнижжя. Виклад починається з Книги Ісуса Навина, де також відсутні перші шість глав, текст яких відновлено за «Толковою палесею» (див.: *Шахматов А.А.* Начальный Киевский летописный... – С.178, прим.2).

пюється Книга Буття⁷⁴. Безпосередньо після демонстрації відсутності текстувальних свідчень учений пише: «Однак це не може ослабити зробленого висновку, оскільки зайве супроти біблійного тексту могло бути видалене (курсив мій – Т.В.) у будь-якому з пізніших списків»⁷⁵.

О.О.Шахматов запропонував величезний обсяг початкових хронографічних текстів, що потрапили в Русь⁷⁶. На роль «першого хронографа» він висунув неосязний «давньоболгарський Еллінський літописець прото-редакції», що мав містити тексти хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, Георгія Сінкелла та багатьох інших, від чого в наявній давньоруській традиції залишилися «жалюгідні уламки»⁷⁷. Це дозволяло будь-яке читання, знайдене хоча б в одній пам'ятці, ідентифікувати як «скалку» такого протографа. Подібні операції жодним чином не піддавалися верифікації й В.М.Істрін розкритикував шахматовську ідею, запропонувавши своє бачення початкового хронографа⁷⁸.

⁷⁴ У повному тексті Буття відсутні паралелі до літописно-палейного опису стовпотворіння. Слід додати, що у 3-му списку «Троїцького хронографа», уведеному в науковий обіг О.В.Твороговим, також копіюється повний текст Книги Буття.

⁷⁵ Шахматов А.А. Начальный Киевский летописный... – С.184. Розвиваючи думку, учений наводив наступні аргументи: у старшому списку відсутнє П'ятикнижжя, а у книзі Ісуса Навина вміщено уривок із «Толкової палей». Значить, текст міг читатися в палейній версії, адже книжники часто правили біблійні книги. Треба сказати, що повні списки «Троїцького хронографа», Ундольського №1 та НСРК F15 справді композитні, старший Троїцький №728 справді не має початку, Книга Ісуса Навина справді починається з уривку з «Толкової палей». Однак такий хід думки О.О.Шахматова порушує конвенції критики тексту та загальні конвенції джерелознавчих досліджень – ми не маємо права виводити докази з думки про те, що щось «могло» чи «не могло» бути скопійованим у втраченому рукописі або його частині. Адже, маючи на руках ті самі вихідні дані, можна гіпотезувати протилежні речі: списки композитні, у них скопійовано різні редакції біблійних книг, Троїцький №728 «міг містити» до втрати аркушів не «Толкову палею», а інші речі, вставка могла бути пізньою. Хронографи, між іншим, пов'язані з хронографічними палеями, а не з толковою. До того ж систематичні вставки, тотожні хронографічній палей, у Троїцькому починаються з Царств... Зіткнувшись із критикою своїх положень, О.О.Шахматов далі вже постулював не паралельність НПЛ мл та «Троїцького хронографа», а близькість НПЛ мл і «Повної палей» (яка, згідно з сучасними дослідженнями, належить до третьої, пізньої редакції «ХВВ» XV ст.). Пор.: Шахматов А.А. Толковая палея и русская летопись... – С.275.

⁷⁶ Крім усього іншого, під цим лежало ідеологічне переконання в тому, що всі або майже всі переклади середньовічної слов'янської книжності зроблено в давньоболгарський період, і що давньоруські автори не були здатними на подібну діяльність. У своїх працях О.О.Шахматов неодноразово проговорював цю тезу.

⁷⁷ Шахматов А.А. Древнеболгарская энциклопедия... – С.32; Его же. Толковая палея и русская летопись... – С.247. Мушу ще раз нагадати, ідеться про гіпотетичне джерело. Про підхід, коли спільний протограф «збирається до купи» з кількох, тобто коли частину свідчень знаходимо в тексті №1, частину – у тексті №2, ще частину – у тексті №3 й т.д., але припускається, що всі вказані тексти походять із таким чином зібраного прототексту, зауважений, наприклад, щодо одного з реконструйованих новгородських зводів: Гимон Т.В. События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях // Древнейшие государства Восточной Европы: 2010. – Москва, 2012. – С.591 («...уламки великого новгородського зводу XI ст., розкидані по різних літописних і навкололітописних пам'ятках»).

⁷⁸ «Видаливши» з його складу фрагменти «Хроніки» Малали (див.: Истрин В.М. Из области древнерусской литературы. IV... – С.185–237). Свого часу саме В.М.Істрін відкрив, що у «ПВЛ» присутнє запозичення з гл.ХІІІ кн.1 Малали у сюжеті про розселення нащадків Ноя (уривок зберігся тільки в «ПВЛ» і короткому «Софійському хронографі»). Однак надалі у хронографах та палейх учений виявив великі варіації у включеннях з Малали, а він уважав, що «ХВВ» має бути саме ядром більшості хронографів (див.: Истрин В.М. Редакция Толковой палеи... – С.113, 136–138, 150; Его же. Замечания о начале русского летописания... – С.74). Пізніше О.В.Творогов детально дослідив і збіги, і розбіжності у включеннях із Малали, і довів, що частина запозичень усе ж таки належить до пам'яток «родини» «ХВВ».

Він писав про досить скромний текст, засвідчений численними системними збігами в низці пам'яток⁷⁹.

Крім таких розходжень, у підходах О.О.Шахматова та В.М.Істріна спостерігаються досить суттєві спільні риси. Передусім на історії вивчення літописів і хронік позначилися загальні спільні дослідницькі звички. Зокрема потреба в авторі-укладачі. У літописознавстві панувала ідея «Нестора», хоча часом його місце міг займати інший «списатель» – як-от ігумен Сильвестр, відомий із приписки Лаврентіївського зводу, або «священик Василій» із повісті про осліплення Василька Теремовльського («ПВЛ» під 1097 р.)⁸⁰. Хронографія була більш молодим відгалуженням і взорувалася на літописознавство⁸¹. Окрім цього, у поглядах обох учених проявилася концепція єдиного центру: на думку О.О.Шахматова та В.М.Істріна, «ХВВ» та Початковий звід мають являти собою ранні тексти, що глибоко вплинули на всю подальшу літописну та хронографічну традицію. Це два ядра, від яких кількома вервечками мали відходити наступні пам'ятки. Насправді і для літописів, які могли бути укладені в «обласних», як писали дослідники XVIII–XIX ст., центрах, і для хронографів, сформованих у кількох місцях із наявних повних слов'янських перекладів хронік, поняття про єдине джерело не є обов'язковим, а проте воно присутнє і в В.М.Істріна, і у О.О.Шахматова. Обидві ідеї в дечому залежні одна від одної, хоча й не повністю конгруентні. Припускаючи наявність першого давньоруського хронографа, В.М.Істрін залежав від гіпотетичної найдавнішої версії літопису (цей літопис – попередник «ПВЛ» учений датував серединою XI ст.⁸²), де хронограф, гіпотетично, використовувався. Річ у тім, що як і літописні зводи, усі відомі на наш час кодекси хронографічних компіляцій досить пізні⁸³. Однак, на відміну від перших, вони практично не мають у тексті

⁷⁹ Щоправда, текст вишшов настільки невеликий, що довелося пояснювати, чому тоді середньовічний книжник його визначав як «Хронограф за великим викладом» (див.: *Истрин В.М. Редакции Толковой палеи...* – С.149).

⁸⁰ Приклади з історії вивчення літописів надто численні, щоб їх можна було навести. До речі, у дещо іншій ділянці, огляд історіографії борисоглібських творів і значення імен Іакова Мніха та Нестора для дослідників див.: *Бугославский С.А. Древнерусские литературные произведения о Борисе и Глебе // Его же. Текстология Древней Руси / Сост. Ю.А.Артамонов. – Т.2. – Москва, 2007. – С.21–62.*

⁸¹ Цікаво, що в обох різновидах давньоруського історієписання «довгограючими» виявилися ті «спільні протографи», де можна було припускати авторське начало. Тобто такі, де автор заявив про себе в автобіографічних ремарках або з тексту пам'ятки можна було вилучити назву: «Временник Нестора», «Софійський временник», «Хронограф за великим викладом», «Еллінський літописець»...

⁸² В.М.Істрін наполягав, що «ХВВ» використаний у «проторедакції» «ПВЛ» середини XI ст., а не власне у «Повісті» початку XII ст. Причиною було, зокрема, те, що у вступі «ПВЛ» та у статті 1114 р. вміщено запозичення з Малали, а хроніка цього автора, на думку вченого, не мала входити до складу «ХВВ» (що надалі виявилось невірним).

⁸³ Рукописи за часом зіставні. У XIX ст. припускали більш ранній час укладання хронографічних компіляцій, ніж зараз, і все ж таки, як правило, ішлося не про X–XI ст. Наприклад, «Еллінський літописець» 1-ї редакції, на думку В.М.Істріна, створено в XI–XII ст., 2-ї редакції – у XIII ст., «Іудейський хронограф» – у XIII ст., «Толкову палею» – у XIII ст. Погляди О.О.Шахматова, котрий приписував утворення «Еллінського літописця у Болгарії X ст., радше нетипові. Нині дати змістилися, найбільш ранній із хронографів, що піддається датуванню – Іудейський другої половини XIII ст., решту пам'яток віднесено до XIV–XV ст. Щоправда, у сучасній болгарській історіографії датування пам'яток тяжіє до шахматовського.

хронологічних реперів⁸⁴. Тому початок історії давньоруських хронографів та палей можна відсувати в XI ст. тільки за тієї умови, якщо припустити, що перший хронограф відображений у складі «ПВЛ» та НПЛ мл⁸⁵. О.О.Шахматов певний час, із 1890 по 1899 (?) рр., обходився без припущень про хронографи, однак уже перше звернення до теми запозичень 1900 р. мало результатом гіпотезу «Хронографа особливого складу». Гіпотеза про звернення книжників спочатку до хронографа, а потім до повного перекладу Амартола⁸⁶ була зручною, дозволяючи дещо спрощувати реальні співвідношення текстів та «реконструювати» різноманітні віртуальні протографи.

Концепції Початкового зводу та «ХВВ» протрималися понад століття, причиною чому послуговували, у тому числі, зовнішні фактори: своєрідна успішна «канонізація» О.О.Шахматова як «ученого взірця», сила інерції, а також складність і непопулярність таких дослідницьких тем, як палей та хронографи. Крім усього іншого, хронографічні збірки містять вітхозаповітні книги, більшість повних хронографів починається з Книги Буття. До вивчення давньослов'янської Біблії в радянські часи не заохочували, відтак праця О.В.Творогова 1970-х рр. про давньоруські хронографи була науковим подвигом⁸⁷. До цього слід додати неможливість охопити всі теми – ранні та пізні літописні зводи, палей, хронографи⁸⁸ – силами одного дослідника. Однак завдяки низці студій «нешахматовської» спрямованості зараз однією з конвенцій наукового співтовариства стає перегляд підвалин затверджених схем початкового літописання і хронографії, а конкретного матеріалу в різних сферах накопичено вже досить багато.

Оскільки волею долі хронографи та літописи виявилися взаємопов'язаними, розглянемо аргументацію О.О.Шахматова та В.М.Істріна й

⁸⁴ Пояснення просте. Якщо літопис зберігся у списку XV ст., однак у ньому є текстуальна межа, припустимо 1110-х рр., і така ж простежується в інших кодексах (а далі йдуть різноманітні «»), є підстава датувати певний звід 1110-ми рр. Натомість якщо у збірці XV чи XVI ст. використано Амартола, хронологію укладання й будь-які межі визначити важче, адже Амартола залучали книжники і XII, і XIII, і XVI ст. Певні версії його віднесено до того чи іншого періоду, однак потрібні додаткові зусилля для визначення версії, при цьому реperi ніколи не будуть настільки точними, як літописні.

⁸⁵ Тобто засвідчений реконструйованими попередниками «ПВЛ» з XI ст. Навіть упевненість у тому, що лише ранній текст міг впливати на більшість наступних хронографічних пам'яток і виступати в ролі прототипа – хибна. Із тією швидкістю, з якою у XV–XVI ст. розповсюджувалися збірки, початок цілком міг лежати наприкінці XIV або в XV ст.

⁸⁶ У 1900 р. О.О.Шахматов висунув гіпотезу про залучення хронографічних текстів до літописів у два етапи. Надалі її було дещо відшліфовано. Отже на першому етапі, у 1090-х рр., до Початкового зводу нібито було внесено фрагменти хронографа, на другому (у «третій редакції» «ПВЛ» 1118 р.) літописець увів запозичення з повного перекладу «Хроніки» Амартола. Із повного Амартола у «ПВЛ», на думку О.О.Шахматова, мало потрапити те, що не читається у НПЛ мл. Щоправда, аби пояснити включення з Малали у статті 1114 р., довелося зробити доповнення, що повний Амартол використовувався у «3-й редакції» «ПВЛ» разом із хронографом (звідки Малала, у 1900 р. останньої деталі ще не було). О.О.Шахматов не прийняв ідеї В.М.Істріна про відсутність Малали у хронографі, як, власне, і назву «ХВВ» – для нього перший хронограф залишився «Хронографом особливого складу» (див.: *Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.77 та ін.*). Слід додати, у такому вигляді гіпотеза існує й сьогодні (див. коментарі до: *Повесть временных лет / Пер. Д.С.Лихачёва, О.В.Творогова, комм. А.Г.Боброва, С.Л.Николаева, А.Ю.Чернова при участии А.М.Введенского и Л.В.Войтовича. – Санкт-Петербург, 2012. – С.233*).

⁸⁷ Навіть попри те, що в ній розглядалися переважно перекладні хроніки, а не біблійні та парабіблійні джерела.

⁸⁸ Спеціалізація на літописах або палейно-хронографічних творах відбулася вже у часи О.О.Шахматова та В.М.Істріна. Зараз поділ став ще жорсткішим.

сучасні можливості для критики їх концепцій. Подальший виклад являє собою спостереження над особливостями вірогідних хронографічних джерел раннього давньоруського літописання. Якщо не обмежувати себе набором уже відомих рішень, можна поставити низку запитань, і в багатьох випадках запропонувати відповіді. Зрозуміло, цей мій огляд не може претендувати на вичерпність, хоча б тому, що більшість хронографічних компіляцій та окремих складових до цього часу не мають критичних видань. Щоправда, часто на допомогу приходять «Хроніка» Амартола, різноманітні версії та трансформації якої краще за все вивчено. Вона є основою пам'яток «родини» «ХВВ», і у визначенні рис того чи іншого хронографа найбільшої ваги надають саме визначенню специфіки версії Амартола.

Датування хронографів. «Хронограф за великим викладом» та «Троїцький хронограф». Хронографічні компіляції вкрай складно датувати, оскільки вони містять майже винятково перекладні тексти. Творча активність їхніх укладачів і редакторів проявлялась у переробці та скороченні обраних фрагментів повних слов'янських перекладів, і лише зрідка – у введенні зв'язок між ними. Грецькі оригінали та давньослов'янські переклади також належать в основному до раннього часу. Наприклад, «Хроніка» Малали написана у VI ст., перекладена в давньоболгарський період⁸⁹; «Хроніка» Амартола з Продовжувачем – середина X ст., перекладена, вірогідно, у Русі в XI ст.⁹⁰; перші книги Біблії – грецька версія з'явилася у III–II ст. до н.е., слов'янський четий переклад зроблено в епоху царя Симеона на початку X ст.⁹¹ і т.д. Така ран-

⁸⁹ *Ioannis Malalae. Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV / Ed. H.-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, 2000]. – S.1; *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – Москва, 1994. – С.3, 67; Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.1. – Ленинград, 1987. – С.472.

⁹⁰ Місце (давньоболгарський чи давньоруський) і час (X чи XI ст.) перекладу «Хроніки» Амартола є предметом полеміки. Із нещодавніх праць див., напр.: *Станков Р.* К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола // Преславска книжовна школа. – Т.7: Исследования в память на професор Иван Гълъбовъ. – Шумен, 2004. – С.57–72; *Пичхадзе А.А.* Корпус древнерусских переводов XI–XII ст. и изучение переводной книжности Древней Руси // Национальный корпус русского языка: 2003–2005 гг.: Результаты и перспективы. – Москва, 2005. – С.251–262; *Её же.* Переводческая деятельность в домонгольской Руси: Лингвистический аспект. – Москва, 2011. – С.15, 26–28; *Пеев Д.П.* Новые данные о времени и месте перевода Хроники Георгия Амартола // Летописи и хроники: Новые исследования: 2011–2012. – Москва; Санкт-Петербург, 2012. – С.13–38. Аргументація болгарських дослідників не завжди переконлива. Так, в останній статті припускається, що «Хроніку» Амартола перекладено за часів болгарського царя Самуїла у другій половині X ст. Підставою для цього стали заміни у списках «Еллінського літописця» 1-ї редакції імені болгарського царя Симеона на Самуїла, а також деякі інші варіанти. Ім'я Симеона, що без жодного винятку читається у 2-й редакції Амартола (за якою В.М.Істрин видав «Хроніку» після обриву представника 1-ї редакції, старшого Троїцького списку) і відповідає грецькому оригіналу, автор вважає результатом повторної звірки з грецьким текстом. Треба сказати, без серйозних підстав відхилення від грецької в перекладному тексті не можна вважати початковими, а вірні читання – результатом повторної звірки. Крім усього іншого, Д.П.Пеев не завжди вірно визначає точні відповідники грецькому тексту, звідки похибки у виявленні вихідних варіантів слов'янського перекладу «Хроніки» Амартола. Слід додати, більш пізні хроніки та історії – «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, твір Зонари – за зрозумілими причинами не потрапили до «ПВЛ», а остання проявилася лише у хронографах XVI ст.

⁹¹ *Honigman S.* LXX and Homeric Scholarship. – London; New York, 2003. – P.96–97; *Пичхадзе А.А.* К истории четвёртого текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.10; *Thomson F.* The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible. – Ljubljana, 1998. – P.729. Повні хронографи містили, як правило, Восьмикнижжя та 1–4 Книги Царств, іноді також обширні включення з Великих пророків.

ня поява вихідних текстів дає широкий простір для датування компіляцій, де їх використано. Справді, як дізнатися – давньоболгарський за походженням переклад X ст. запозичений укладачем XII, XIII чи XV ст.? Хронографічні збірки вдається прив'язати до певного часу лише за непрямими ознаками: наявністю у складі пізніх авторів або пізніх редакцій чи перекладів, слідами взаємодії з оригінальними руськими творами певного періоду. До того ж, зважаючи на компілятивну природу хронографів та палей і неповну стабільність композиції, у кожному конкретному випадку можуть заперечити, що виявлену з такими труднощами визначальну складову внесено пізніше. Тобто залишається така собі «лазівка» – можливість наполягати в тому, що «насправді» компіляція є ранньою.

Отже, як слід датувати «ХВВ», котрий, крім усього іншого, ще й не дійшов у «першій» редакції, а починається одразу з «другої»? На початку декілька слів щодо місця «ХВВ» серед інших подібних творів. У дослідницькій традиції це пам'ятка, не збережена до наших днів і реконструйована на підставі численних збігів ділянок тексту в «Троїцькому хронографі», двох хронографічних палей та «Еллінському літописці» 2-ї редакції. Цими пам'ятками ранні хронографічні збірки не вичерпуються – можна, наприклад, назвати «Іудейський хронограф», «Еллінський літописець» 1-ї редакції, короткі хронографи, що не входять у «родину» «ХВВ» та не мають таких збігів. За схемою, запропонованою О.В.Твороговим, Троїцький належить до 2-ї редакції «ХВВ», решта представників – до 3-ї. «Перша редакція» не дійшла, однак існування її припускається завдяки віднесенню деяких запозичень з НПЛ мл та «ПВЛ» до хронографа⁹². Як відзначалося, уже В.М.Істрін уважав, що зближення у хронографічних компіляціях неможливо пояснити без гіпотези про їхнє спільне джерело, яке він найменував «Хронографом за великим викладом». Учений відніс утворення цього джерела до середини XI ст. Однак на останніх етапах праці над концепцією він заклав у неї, якщо можна так висловитися, підришний елемент. В.М.Істрін писав про незвичне співвідношення першої та другої редакцій «Еллінського літописця» (далі першу редакцію позначаю як «ЕЛ-1», другу – «ЕЛ-2»): «ЕЛ-1», на його думку, не має слідів користування «ХВВ», тоді як в «ЕЛ-2» вони присутні⁹³. Що, дійсно, дуже дивно, якщо виходити з ідеї «ХВВ» як *початкового* хронографа. Тим більше, що «ЕЛ-2», без сумніву, наслідує також і більш ранню версію «ЕЛ-1»⁹⁴. Зокрема, В.М.Істрін зробив примітне спостереження: текст «Хроніки» Амартола в «ЕЛ-2» двошаровий, він складається з фрагментів, що читаються в «ЕЛ-1», та інших, запозичених з «ХВВ»⁹⁵. Ці спостереження мають тим більше значення, що виявлено кілька ранніх

⁹² Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С.46–50 та ін.; *Его же*. Летописец Еллинский и Римский... – Т.2. – С.152.

⁹³ Истрин В.М. Книги временныя... – Т.2. – С.377.

⁹⁴ Стему взаємин текстів див., напр.: Творогов О.В. Летописец Еллинский... – Т.2. – С.146. Такі випадки в текстології, коли певний пізній текст «с» наслідує дві ранні версії, «а» та «б», не є рідкісними. Однак якщо версія «с» (у нашому випадку ХВВ'') наслідує версію «б» (ХВВ') та «а» (не-ХВВ), а «перша редакція» ХВВ (ХВВ) не збережена ніде, тоді виникають серйозні сумніви, чи може вважатися ХВВ найранішим текстом.

⁹⁵ Истрин В.М. Книги временныя... – Т.2. – С.380–390.

хронографів, які не належать до «родини» «ХВВ»⁹⁶. Як уже відзначалося, якщо обмежитися періодом до середини XV ст., у цю «родину» маємо включити лише чотири пам'ятки: «Троїцький хронограф», повну та коротку хронографічні палей, «ЕЛ-2»⁹⁷.

Існують перепони для віднесення «ХВВ» до XI ст. Передусім виникнення трьох із чотирьох ранніх його представників обмежено порівняно вузьким періодом першої половини XV ст. Так, нині наведено переконливі докази на користь укладення «ЕЛ-2» у другій чверті XV ст.; «Повну хронографічну палею», що колись уважалася дуже давньою, укладено в перших десятиліттях XV ст.; те саме стосується «Короткої хронографічної палей»⁹⁸. Відтак серед кандидатів на «ранні» залишається лише «Троїцький хронограф». Старший зі списків Троїцького – початку XV ст., проте вже в ньому присутні вторинні читання, яких не має другий повноцінний список⁹⁹. Це має свідчити про існування ранішого спільного протографа. Виникає питання – чим можна виводити цей спільний протограф із глибокої давнини? Відповідь буде негативною, оскільки у Троїцькому виявлено пізні версії перекладних текстів. Так, тут уміщено біблійні книги пізньої групи

⁹⁶ Уже перша наукова праця В.М.Істріна («Александрия...») стосувалася «Іудейського хронографа», що не мало жодного стосунку до «ХВВ». Подальші праці його та О.В.Творогова, завдяки яким було уточнено уявлення про співвідношення текстів хронографічного кола, дозволяють стверджувати, що за рамками «родини» «ХВВ» слід залишити не одну, а кілька компіляцій: «Іудейський хронограф», «ЕЛ-1» та скорочені хронографи (Софійський, Короткий Троїцький та ін.) (див.: *Истрин В.М. Редакции Толковой палеи... – С.172–174; Творогов О.В. Древнерусские хронографы... – С.46–50; Его же. Летописец Еллинский... – С.152*).

⁹⁷ Із пізніших пам'яток кола «ХВВ» можна назвати, наприклад, «Тихонравовський хронограф» XVI ст. (РГБ. – Собр. Тихонравова №704). Один із скорочених хронографів кінця XVII ст. («Хронограф особого вида 1691 г.») досліджувала й видала: *Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009*. Щоправда дослідниця вважає, що він репрезентує «першу редакцію» «ХВВ» і датує протограф компіляції з кінця XVII ст. 1068–1071 рр., не наводячи жодних доказів (!) для такого датування (див.: Там же. – С.263). При цьому Т.В.Анісімова визнає у цьому тексті вплив «Короткої палей» вкупі з кількома різними редакціями Амартола. Особливості складу, зокрема пропуск багатьох складових, характерних для інших представників «ХВВ», слід пояснювати, вірогідно, не сходженням до «першої редакції» «ХВВ», а тим, що цей хронограф скорочений. Так, важко чекати у творі, що займає менше 20 арк. тексту – «Александрії хронографічної» з її обсягом понад 100 арк.

⁹⁸ Див.: *Шибяев М.А. Летописные источники Еллинского летописца второго вида // Рукописная книга Древней Руси и славянских стран: от кодикологии к текстологии. – Санкт-Петербург, 2004. – С.187–204; Водолазкин Е.Г. Новое о палаях (некоторые итоги и перспективы изучения палейных текстов) // Русская литература. – 2007. – №1. – С.3–23; Его же. Как создавалась Полная Хронографическая Палая. Ч.1 // ТОДРЛ. – Т.60. – Санкт-Петербург, 2009. – С.327–353*. Цікаво, що простежуються сліди новгородського походження кількох текстів кола «ХВВ». Щодо «ЕЛ-2» див.: *Шибяев М.А. Летописные источники... – С.203*. Стосовно «Короткої хронографічної палей»: *Водолазкин Е.Г. Новое о палаях... – С.20–21*. За спостереженнями Є.Г.Водолазкіна, «чернетка» «Повної хронографічної палей», Барсовський список (ГИМ. – №619) початку XV ст., має новгородське походження (див.: Там же. – С.20–22). У «Троїцькому хронографі» відзначена така риса, як цокання (див.: *Вилкул Т. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе. I // Palaeoslavica. – Vol.XVI. – №1. – Camb., Mass., 2008. – P.112*).

⁹⁹ За спостереженнями О.В.Творогова, цей другий список (НСРК F 15, РНБ, рубіж XV–XVI ст.) часто демонструє початкові читання. Третій список «Троїцького хронографа», Ундольського №1, що вважався певною мірою еталонним за часів О.О.Шахматова та В.М.Істріна, непоказовий, оскільки насправді є вторинним. У цій частині він залежить безпосередньо від Троїцького №728, повторюючи навіть звичайні описки (див.: *Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф // ТОДРЛ. – Т.42. – Санкт-Петербург, 1989. – С.290*).

російської редакції (не раніше XIII ст.) й другу редакцію «Александрії хронографічної». При тому, уже перша її редакція відбилася у збірках, укладених не раніше середини XII ст.¹⁰⁰

Розглянемо пізні складові «Троїцького хронографа» детальніше. Що стосується слов'янського Восьмикнижжя, на сьогодні визначено три його редакції: російську, південнослов'янську¹⁰¹ та хронографічну¹⁰². Рукописи першої найчисленніші, їх дійшло більше двох десятків¹⁰³. Російська редакція поділяється на три гілки: ранню, пізню та пізню з єврейськими глосами в тексті. Визначення, яку редакцію біблійного тексту вміщено у «Троїцькому хронографі», пов'язане з деякими утрудненнями, оскільки він неповний і починається з Книги Ісуса Навина¹⁰⁴. Утім, наявний текстологічний матеріал засвідчує проміжний статус біблійної частини Троїцького. Частково він подібний до списків ранньої групи російської редакції, однак у переважній більшості випадків підтримує читання пізньої групи¹⁰⁵. Редакції давньослов'янських біблійних перекладів датувати, мабуть, ще складніше, ніж хронографічні твори, однак у списках пізньої групи російської редакції виявлено запозичення з пізнього виду «Паримійника», укладеного в Болгарії або на Афоні у XIII – на

¹⁰⁰ Щодо пізніх компонентів «ЕЛ-1» та «Іудейського хронографа» («Слів» Григорія Богослова з коментаріями Нікіти Іраклійського), у складі яких дійшла «Александрія» 1-ї редакції.

¹⁰¹ Російську та південнослов'янську редакції визначено у: Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Ч.1: Паримейный текст. – Варшава, 1912. – С.322–324; див. також: Пичхадзе А.А. К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // ТОДРЛ. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.13; Thomson F. The Slavonic Translation... – P.730.

¹⁰² Це уточнення моє. Раніше списки хронографічної редакції вважалися «проміжною групою». Матеріал Книги Вихід дозволяє продемонструвати, що йдеться про самостійну редакцію: Книга Исход, Древнеславянский полный (четий) текст по спискам XIV–XVI вв. / Сост Т.Л.Вилкул (у друку).

¹⁰³ Вичерпно це питання не досліджене. Для порівняння: представників хронографічної редакції – 5, південнослов'янської – близько десятка.

¹⁰⁴ Як уже відзначалося, старший список Троїцький №728 починається не з традиційного для хронографів творення світу (Бут.1.1), а з Книги Ісуса Навина. Інші два списки цього хронографа композитні. При цьому старший рукопис слов'янського Іс.Нав. представлено списком XIV ст. Троїцький №2 (РДБ), який містить лише останні книги Восьмикнижжя: Іс.Нав., Суддів та Руф. Справа погіршується тим, що співвідношення редакцій розроблено переважно на матеріалі книг Буття та Вихід (див.: Михайлов А.В. Опыт изучения...; Его же. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. – Варшава, 1900–1908. – Вып.1/4; Книга Исход...; що, правда, А.А.Пичхадзе наводить поодинокі приклади різночитань з інших книг Восьмикнижжя: Пичхадзе А.А. К истории четъего текста...). Деякі репрезентативні представники російської та хронографічної редакції являють собою П'ятикнижжя, що позбавляє дослідників важливої частини текстологічного матеріалу. Проте, за моїми спостереженнями, співвідношення в Іс.Нав. подібне до визначеного на перших біблійних книгах: так само виділяються російська, південнослов'янська та хронографічна версії, а російська включає три групи.

¹⁰⁵ Наводити низки різночитань тут немає можливості, тож звернуся лише до одного характерного прикладу. Основний список – Архівський, арк.183 b, Іс.Нав.24.29: «и слоужи иѣлв гѣи . въ вся дѣи ісѣвы /корекція, в «Іудейському хронографі» зіпсовано: иѣлвы / . и въ вся дѣи старецъ . иже пребыха время сѣ исоусомъ . иже видѣша вся дѣла гѣи елико сътвори иѣлвы». Так із варіантами в «Іудейському хронографі», списках російської редакції ранньої групи (Троїцькому №2, РГБ та Доброхотова №13, РНБ), а також у південнослов'янській редакції. Що відповідає також читанню Септуагінти: «βοα ἐποίησεν τῷ Ἰωρὰν». Далі йде вірш 24.30. А ось у пізній групі російської редакції, включно з «Троїцьким хронографом», після «израилеви» читається доповнення. Можливо, воно потрапило з «Хроніки» Сінкела або з іншого подібного джерела: «...излви и суди ісѣ иѣлво . лѣмъ . ꙗ . ѣ . ѣ». Аналогічно читається вже в «Барсовській палей» (арк.154 d, ГИМ, собр. Барсова №619), однак цього доповнення немає в Толковій. Таких важливих характерних читань декілька.

початку XIV ст.¹⁰⁶ Що надає нам ознаку для приблизної хронології біблійних книг «Троїцького хронографа».

Ще однією складовою Троїцького є «Александрія хронографічна», переклад грецького роману про Александра Македонського. Знову йдеться про вторинну, а не початкову версію. Мені вдалося уточнити схему В.М.Істріна та О.В.Творогова, і нині можна стверджувати, що перша редакція збереглася в «Іудейському хронографі» та «ЕЛ-1», друга – у «Троїцькому хронографі», третя – в «ЕЛ-2», де бачимо контамінації читань із першої та другої редакцій «Александрії»¹⁰⁷. Троїцька «Александрія» розширена численними доповненнями. Це запозичення зі «Слова» Єпифанія Кіпрського про 12 дорогоцінних каменів у ризи єрусалимського першосвященника, фрагменти «Одкровення» Мефодія Патарського, невеличкі вставки з біблійних книг, «Слова про 16 пророків»¹⁰⁸. Певні запозичення вказують, як видається, на пізні тексти: «Пролог» та, можливо, слов'янський переклад «Хроніки» Зонари¹⁰⁹ (не раніше XII ст.). Сподіваюсь, дальше вивчення дозволить виявити хронологічні маркери додаткових уривків, поки що ж можна вказати на те, що у Троїцькому знов-таки бачимо відносно пізню другу редакцію.

Датування хронографів, хронографічні свідчення «ПВЛ». Отже, звернімося до доказів існування початкового давньоруського хронографа. Що дозволяє датувати цю гіпотетичну пам'ятку XI ст.?

Традиційно вважається, що «ХВВ» не дійшов до нас, однак засвідчується запозиченнями у «ПВЛ» та НПЛ мл.¹¹⁰ Роблячи свого часу висновок про запозичення ранніх літописів із хронографа, а потім із повного перекладу Амартола, О.О.Шахматов, В.М.Істрін та О.В.Творогов спиралися, образно кажучи, на трьох

¹⁰⁶ Пичхадзе А.А. Книга «Исход»... – С.5.

¹⁰⁷ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, I... – Р.107–109. Першим зробив спробу визначити редакції «Александрії» В.М.Істрін (1893 р.), чия схема дещо відрізнялася. До 1-ї редакції вчений відніс тексти «Іудейського хронографа» та «ЕЛ-1», 2-у мав містити «ЕЛ-2». Крім того, він відзначив, що в кодексі Ундольського №1 читається «проміжна» версія, що зближується з першою та другою редакціями. Продовжуючи хронографічні студії В.М.Істріна, О.В.Творогов з'ясував, що список Ундольського №1 є не найкращим представником «Троїцького хронографа», і що цей хронограф слід уважати самостійною пам'яткою, а не «проміжною» версією. Однак в оцінці «Александрії» вчений залишив деякі із застарілих положень щодо контамінацій у Троїцькому.

¹⁰⁸ Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая, I... – Р.113–115; Вилкул Т.Л. Імена в «Александрії Хронографічній»: Кругозір укладачів Іудейського і Троїцького хронографів // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССЛVI. – Л., 2008. – С.50–76.

¹⁰⁹ Із «Прологу» див. згадку міста Вуріт. Пор. Троїцький №728, арк.297 с: «градъ туръ . воурицьскыя областъ; «Пролог», арк.142 б: «от сурия . от емесинскаго града . дияконъ бывъ въ вуритъ сѣя цркве (гр. ἐν Βυρίτῳ ἁγίας ἐκκλησίας)» (див.: Славяно-русский Пролог по древнейшим спискам: Синаксарь: Сентябрь – февраль. Т.І / Изд. подгот. Л.В.Прокопенко, В.Желязкова, В.Б.Крысько, О.П.Шевчук, И.М.Ладыженский. – Москва, 2010. У Зонари див. згадку столиці перського царя Дарія Екватан – у хронографі, щоправда, неточно «града Ватана» (крім того, Екватан згадано також у Біблії). Пор. Троїцький №728, арк.313 с: «въ мидьскоую землю . въ градъ ватанъ». У Зонари «...пришед же оттуду во Екватанъ»: Творогов О.В. Паралипомен Зонары: текст и комментарии // Летописи и хроники: Новые исследования 2009–2010 г. – Москва; Санкт-Петербург, 2010. – С.35. У давньослов'янській книжності відомий повний переклад Зонари (кінець XII ст.) та скорочений «Паралипомен» Зонари (XIV ст.). Останній видавався О.М.Бодянским, у новий час – О.В.Твороговим. Повну хроніку Зонари досі детально не досліджено, повний переклад не опубліковано.

¹¹⁰ Такі твердження обстоюються у працях О.О.Шахматова, В.М.Істріна та О.В.Творогова, хоча в термінології є розбіжності. Для О.В.Творогова йдеться про «першу редакцію» «ХВВ», для О.О.Шахматова – про «Хронограф особливого складу», для В.М.Істріна – власне про «ХВВ».

китів. 1) На початку «ПВЛ» містить два посилання на джерела: «лѣтописание Георгия» та «лѣтописание гречское»; третя згадка факультативна – власне «фронографъ»/«хронографъ» фігурує лише в Іпатіївській гілці списків. 2) Редакція спільних для НПЛ мл та «ПВЛ» «хронографічних» уривків близька до тієї, що спостерігається в текстах «родини» «ХВВ». 3) У «ПВЛ» та НПЛ мл різний склад запозичень з Амартола, у «ПВЛ» – з повного перекладу *та* «ХВВ», у НПЛ мл – *тільки* з «ХВВ». Новгородський літопис нібито *простіший* за структурою, у ньому не засвідчено фрагменти, що належали б до повного перекладу, тоді як «ПВЛ» «надбудована» й відбиває складну картину звернення до хронографічних текстів. Розберемо цю доказову базу, починаючи з першого аргументу.

У «ПВЛ» справді два основних посилання на хронографічні твори. Згадку «лѣтописания Георгия» (вважають, що мається на увазі Георгій Амартол) та «лѣтописания гречскаго» (вважається, що йдеться про компіляцію) знаходять у недатованому вступі «ПВЛ» у всіх списках: «яко же глаголетъ *Георгии* в *лѣтописаньи*», «...в *лѣтописаньи гречьстѣмъ*»¹¹¹. Третю, щодо «хронографа» чи, в Іпатіївському списку, «фронографа» зустрічаємо в кінцевих статтях під 1114 р., лише в Іпатіївській версії¹¹². Хід думок дослідників XIX–XX ст. був простим. Посилання два, іменне та анонімне, відповідно вони не можуть належати одному й тому самому літописцеві й указувати на одне й те саме джерело¹¹³. Той книжник, котрий писав про «Георгія», запозичив ім'я з повного перекладу «Хроніки» Амартола, де воно вказане у самому тексті, а інший, що послався на «хронограф», не знав автора хронографічної компіляції і не зміг визначити, що «ХВВ» складається переважно зі скорочених та перероблених фрагментів «Хроніки» того ж таки «Георгія». Слід одразу зауважити, що з посиланнями пов'язані утруднення: не тільки для «Георгія», а й для «літописання грецького» відповідників у НПЛ мл немає. Мислячи концептуально, учені оминули ці перешкоди, не зважаючи на мовчання новгородського автора. В.М.Істрин уважав, що укладення «ХВВ» належить атрибутувати книжникам часів Ярослава Мудрого, О.О.Шахматов виходив із того, що, принаймні, у 1090-х рр. перший хронограф уже існував¹¹⁴.

Як зараз відомо, у давнину посилання – це лише підкріплення своїх слів авторитетом. Їх не слід розглядати як науковий апарат, де точна вказівка на ім'я та назву обов'язкова. Проте в XIX ст. подібні ремарки ще справді сприймали практично як наукові посилання й відтак кожне окреме ім'я чи назву могли нав'язувати до певного автора або твору¹¹⁵. Крім застарілої думки стосовно

¹¹¹ ПСРЛ. – Т.1. – Москва, 1997. – Стп.14, 17. Слід відзначити, що слово «лѣтописание» в такому контексті мало викликати в увазі дослідників, уже знайомих із текстом НПЛ мл та Софійського першого літопису, інше слово – «временник», яке присутнє і в назві «Хроніки» Амартола.

¹¹² У розлогій статті 1114 р.: «...аще кто сему вѣры не иметъ, да почтетъ *хронографа*...», – слідом за чим вписано серію запозичень з Амартола та Малали (див.: ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1998. – Стп.278). За О.О.Шахматовим, стаття належить до «3-ї редакції» «ПВЛ». Нагадаю, Лаврентіївська редакція не містить закінчення «Повісті», уриваючись на середині статті 1110 р.

¹¹³ Напр.: Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.47; Истрин В.М. Летописные повествования о походах русских князей на Царьград // ИОРЯС. – Т.21. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1916. – С.217, прим.1.

¹¹⁴ Див., напр.: Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания...; Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники... – С.72–77.

¹¹⁵ Примітний приклад наводить В.С.Іконников. В.М.Ундольський припускав, що у слов'янських перекладах хронік «Мніх» та «Грішник» (обидва позначення вказують на Амартола,

точності літописних указівок, нині немає жодних підстав для протиставлення «літописання Георгія» та «грецького». Більше того, свідчення давніх текстів прямо спростовують цю традиційну думку. Наприклад, в «Еллінському літописці» хроніка Іоанна Малали називається одночасно «Еллінским гранографом» та «Іоанновим гранографом» (тобто хронографом)¹¹⁶.

У НПЛ мл відсутні всі три вирази, тому ми не зв'язані її матеріалом і маємо рахуватися лише з «ПВЛ». Можна запропонувати інше пояснення походження хронографічних відсилок у вступі «Повісті» та статті 1114 г. У подальшому викладі я виходжу з виявлених мною взаємозв'язків між вступом, «Промовою філософа» та деякими іншими статтями «ПВЛ», а також закінченням, присутнім лише в Іпатіївській редакції. Із чого випливає припущення, що літописні статті, принаймні по 1114 р. включно, входили у вихідну версію «ПВЛ»¹¹⁷.

Перш за все, у «Повісті» «хронограф» не міг бути згаданим у сучасному розумінні слова – як давньоруська компіляція включень із вітхозаповітних текстів та перекладних грецьких хронік, з яких найбільш популярними були хроніки Амартола та Малали. «Хронограф» у значенні «компіляція» – недавнє поняття. Чітке розрізнення давньоруських збірників-«хронографів» та перекладних грецьких «хронік» уперше запропонував В.М.Істрін, а до того навіть учені XIX ст. писали, наприклад, про «хронограф» Іоанна Малали, маючи на увазі саме перекладну хроніку¹¹⁸. Середньовічні книжники слово «хронографъ»/«гранографъ» уживали як для позначення хроніки, так і її автора¹¹⁹. Більше того, у «Хроніці» Малали слово позначало будь-якого авторитетного письменника. Давньослов'янський перекладач Малали калькував грецькі слова «ἱστορικὸς» та «χρονογράφος», унаслідок чого текст рясніє численними посиланнями на «мудрыхъ» і «премудрыхъ» «историковъ» і «хронографовъ»¹²⁰. У «ПВЛ» відсилку до «хронографа» у статті 1114 р. зроблено саме перед блоком цитат з Амартола та Малали, притому доля тексту останнього тут набагато

«ἀμαρτολόγος» – «грішник») – різні особи, оскільки імена відмінні й існують два переклади, болгарський та сербський (див.: *Иконников В.С. Опыт...* – Т.2. – Кн.1. – С.355–356).

¹¹⁶ Майже повний аналог «літописання Георгія» та «грецькому літописання», із тією тільки відмінністю, що в «ЕЛ-1» аналогічні вирази рознесено далеко один від іншого. Див. у рукопису Синодального збір. №280, арк.6, у розлогій назві: «Лѣтописецъ елинский и римский сия книги списаны не изъ единѣхъ . книгъ но от различенъ истинныхъ великихъ . по исправленью многу мусѣева истинная сказания . и от четьрехъ цѣртвии . и от прѣрчѣтвѣа георгиева поистинѣ изложена . и от ездры . и от истирии и от азматъ азъматъскыѣ . и патаоухика . и еще же от иоаннова гранографа и антиохийскаго . и всѣ елѣиньскыя акы бляди сплетения словесѣ и капищѣ идольскыя требы приносимыя имыѣ откоудоу и како бѣаше . сия гниги писаныѣ бытискыя от тетровасилья . сказаѣ сѣго епифаѣя», і далі на закінченні запозичень з Малали: «скончѣся елѣиньскыи гранографъ» (обидва фрагменти виділено кіновар'ю, останній – фр.252, за нумерацією О.В.Творогова: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С.283).

¹¹⁷ *Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф...*

¹¹⁸ Напр.: *Оболенский К.М. Предисловие // Летописец Переяславля-Суздальского.* – Москва, 1851. – С.ХІ та ін.; пор. також: *Иконников В.С. Опыт...* – Т.2. – Кн.1. – С.355.

¹¹⁹ Іменні позначення вміщено у «Тихонравовському хронографі». Тут поряд із «палеей» серед джерел згадано «Іоанновъ» та «Георгиевъ» хронографи (арк.253–253 зв.): «пишюще книги мусеевы от палея . присвьѣкоупляхоѣ же к ниѣ . и два хронографа . яко же рѣхоѣ георѣгиевъ по роѣ . паки ѣ . іоановъ . и же списа добрѣ исправивъ». Під першим, «Георгиевым по родам», слід розуміти, судячи з цитованих фрагментів, не Георгія Амартола, а Георгія Сінкела, під другим, «Іоанновым» – Малалу.

¹²⁰ При цьому слово «хронограф» може з'являтися й без імені. Див.: *Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф...* – С.78–79.

вагоміша. Судячи з усього, указівка на «хронограф» у статті «Повісті» 1114 р. – слід знайомства з твором Малали. Натомість у вступі частіше цитується Амартол, хоча невеличкі запозичення з Малали також присутні. Указуючи на «літописання Георгія», укладач «ПВЛ», вірогідно, позначив більш впливове на той момент для нього джерело. «Лѣтописание гречское» правомірно тлумачити як синонімічне, а не антинонімічне «лѣтописанию Георгія» поняття – точно так, як «Іоаннов» та «Еллінський» літописець в «ЕЛ». Таким чином, у кількох посиланнях «ПВЛ» на хронографічні джерела слід убачати не сліди користування «хронографом» у ранішому Початковому зводі та повним перекладом Амартола в пізнішій «Повісті», а вплив на давньоруського книжника двох повних перекладів хронік, Амартола та Малали.

Із приводу другого аргументу послідовників О.О.Шахматова. Укладач хронографа, яким користувався автор Початкового зводу, зробив вибірку з «Хроніки» Амартола, скорочуючи та редагуючи відібрані ним фрагменти. Ті запозичення, що бачимо одночасно в НПЛ мл та «ПВЛ», традиційно розцінюються як відмінні від повного перекладу Амартола й текстуально наближені до хронографічних. Спробую показати, що подібність літописних та хронографічних уривків дуже приблизна, якщо не сказати більше. Порівняймо тексти з серії запозичень у статті 1065 р.¹²¹ Показовим є приклад-цитата з «Хроніки» Амартола 200.16–21: у «ПВЛ» та НПЛ мл бачимо скорочену та видозмінену версію, у хронографах – майже ідентичну до повного перекладу Амартола (задня кращого візуального сприйняття в наведених нижче таблицях збіги літописів та хронографічних текстів виділено курсивом, тотожні у хронографах та повному Амартолі вирази підкреслено, індивідуальні доповнення чи зміни літописця наведено напівжирним шрифтом).

«Хроніка» Амартола, 200.16–21	ПСРЛ, т.1, стп.164.22– 165.1, Новг.І, с.184– 185	«Іудейський хронограф», арк.344 а–б ¹	«Троїцький хронограф», арк.338 с ²
ключися по всемоу градоу <u>вѣскорѣ</u> за днии <u>м</u> . являтися на въздуоуѣ на конихъ рищюще въ оружьи, златыя одежа <u>имоуще</u> , и полцы обоямо <u>бываемы</u> ³ , и оруужию двизания и златыя <u>красоты блистания</u> , <u>всякымъ видомъ</u> <u>облечены въ брѣня</u> .	. ключися ⁴ внезапу по всемоу граду за <u>м</u> . дѣни . являтися ⁵ на вздуѣ . на конихъ рищющ ⁶ имъ . въ оружьи златы имуща <u>одежѣ</u> ⁶ . и полкы обоя являемы ⁷ . и оружемъ двизающ ⁸ и ся . се же проявляше нахоженъе	ключися по всемоу градоу <u>вѣскорѣ</u> за дѣи <u>м</u> . являтися на въздуѣ на конихъ рищюще въ оружии, и златыя одежда <u>имоуще</u> , и плѣкы обоямо <u>бываемы</u> и оружиемъ двизания <u>и златыя красоты</u> <u>блищания</u> , <u>всякымъ</u> <u>видомъ облъченымъ и</u> <u>въ броня</u> . сего ради	ключися по всемоу градоу . <u>вѣскорѣ</u> за дѣни <u>м</u> . являтися на въздуѣ . на конихъ рищющ ⁹ и въ оружьи . и златія одежа <u>имоуща</u> . и полѣкы обоя <u>бываемыхъ</u> ⁹ . и оружьемъ двизания <u>златія красоты</u> <u>блищания</u> . <u>всякымъ</u> <u>видомъ оболѣченнымъ</u>

¹²¹ Стосовно хронології: маємо один із нечисленних випадків розбіжності в різних гілках «ПВЛ» (в ЛРА пропущено фрагмент із датою). У Лаврентіївській групі списків записи позначено 1064 р., в Іпатіївській (та НПЛ мл) – 6573/1065 р. Повністю серія включень з Амартола у статті 1065/1064 р. («Хроніка» Амартола 200.16–21, 262.17, 421.1–7, 428.18–25, 479.16–25), із меншою кількістю паралелей у хронографічних копіяціях: Вілкул Т.Л. *Повість временных лет и Хронограф...* – С.79–81. Тут і далі посилання на сторінки та рядки «Хроніки» стандартне, за: *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920.

сего ради и моляхоуся . да блго боудеть являемое . явле ^{ше} же проявляше злое пришествие Антиохово .	Антиохово нашествие ⁸ на Иер ^с лмъ .	вси моляхуся . да блгое боудеть являемое . явление же проявляше злое пришествие Антиохово	въ броня . сего ради вси моляхоуся . да блго боудеть являемое явление . еже проавляшется се злое пришествие Антиохово .
--	---	---	--

Примітки:

1 – «Іудейський хронограф» наводиться тому, що в ньому редакція фрагментів із «Хроніки» не вповні тотожна повному перекладу й нетотожна тій, що присутня в текстах «родини» «ХВВ». В «ЕЛ-1» версія близька повному перекладу Амартола, із незначними різницями (див.: *Истрин В. М.* Книги временных... – Т.2. – С.87–88, 99).

2 – *Творогов О.В.* Материалы к истории, 3... – С.291. «ЕЛ-2» майже ідентичний повному перекладу «Хроніки» Амартола (див.: *Летописец Еллинский и Римский.* – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. – С.184). Указаний фрагмент див. також у хронографі «особого вида 1691 г.» (*Анисимова Т. В.* Хроника Георгия Амартола... – С.352).

3 – У старшому Троїцькому списку Амартола «бывающа». Вірогідно, у початковій версії перекладу було «обаваеми», зіпсоване на досить ранньому етапі побутування тексту, а далі під час переписування та подальшої переробки накопичувалися помилки.

4 – IX та НПЛ мл «ключися», ЛРА «случися» (*The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. by D.Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol.X]. – P.2. – Cambr., Mass., 2003. – P.1307).

5 – НПЛ мл являтися имъ.

6 – НПЛ мл одежа злати имущимъ (за АТ, К одежи, имущимъ).

7 – Х обоамо являемы, И обоявляюще^м, Р обьяв^яемы, А обявляемы; НПЛ мл обавляемые (далі проп. и).

8 – IX НПЛ мл дод. рати; РА проп. нашествие.

9 – У списку «Троїцького хронографа» НСРК F 15 (далі позначений як Нтр) – обоя бываемая.

Інший приклад. У «Троїцькому хронографі» бачимо деякі скорочення та зміни, але версія набагато ближча до повного перекладу Амартола, ніж до «ПВЛ» та НПЛ мл – із літописними варіантами збігається одне слово і два пропуски, різняться численні вирази. В «ЕЛ-2» редакція просто тотожна «Хроніці» Амартола:

«Хроніка» Амартола, 421.1–7	ПСРЛ, т.1, стп.165.4– 11, Новг.І, с.185	«Троїцький хронограф», арк.376 а–b ¹	«ЕЛ-2», арк.208 d ²
и звѣзда яви ^с велиа на западнѣи странѣ свѣтла, выпсрѣ испоущаа луча, юже именоваху Лампадию. рекше блистаницю, и пребы ^с за днии и ноши .К. сияющоу тако ^м . быша по всемоу мироу народовластие и оубиство много . и по времени етери бы ^с звѣздамъ течение с вечера да ^м и до оутриа, яко всѣмъ подивитися и глти, яко звѣзды падають . и за мало паки слнце без луча свѣтлше яко луна . крамолы же и недоузи и оумртвие члкомъ болшею не престаяху	звѣзда восия на западъ . испущающи луча . юже прозыху блистаницю . и бы ^с блистающи . днии .К. ³ По сем же бы ^с звѣздамъ теченіе с вечера до заоутрѣ . яко мнѣти всѣмъ яко падають ⁴ звѣзды . и паки слнце без лучъ сияше . се же проявляше крамолы . недоузи чл ^м комъ оумертвие баше .	и звѣзда явися веліа на западъ . испущающи лучѣ . иже именоваху Лампадію рекше . блистаницю . стоаеше на нбси , и пребы^с за днии и .К. сияюща бы^с по времени стерѣ . звѣздамъ теченіе сь вечера до оутра . яко всѣмъ глти . яко впадають ⁵ звѣзды , и за мало паки . слце без лучѣ сияше . крамолы же и недоузи и оумртѣе члкомъ . не престаяше грѣхъ ради наші ^х .	И явися звѣзда велика свѣтла на западнѣи странѣ , выпсрѣ испущающе луча, иже именоваху Лампадию . рекше блистаницю, и пребысть за днии и ноши 20, сияючи. Такоже бысть по всемоу миру народовластие и убиство много . И по временѣ етерѣ , бысть звѣздамъ теченіе с вечера даже и до утра, яко всѣмъ предивитися и глаголати , яко звѣзды спадает. И за мало паки солнце безъ луча свѣтлше , яко и луна. И крамолы же и недоуѣ и умертвие челоукомъ бысть, и не престаяху .

Примітки:

1 – *Творогов О.В.* Материалы... – 3. – С.326–327. У «Повній хронографічній палей» текст близький до версії «Троїцького хронографа» (за схемою О.В.Творогова, це фрагмент №352 (див.: *Творогов О.В.*

Древнерусские хронографы... – С.255). Наводжу тут за рукописом Погодінський №1435 (РНБ): «...и звѣзда велиа явися на западѣ испущаючи луча, иже именоваху Лампидию, рекше блестанницю, и бысть за днии 20 сияючи. по времени етерѣ бысть звѣздамъ течение с вечера и до утра, яко вси глагола^ти, яко падають звѣзды, и за мало паки солнце без начала сияше. крамолы же недужѣ и умертвие чело^вѣкомъ не престааше грѣх ради наших» (арк.432 зв. – 433). Широ вдячна С.І.Водолазкіну за уточнення. В «Іудейському хронографі» відповідного запозичення з Амартола немає. У хронографі «особого вида 1691 г.» з різничитань можна відзначити: «...на западѣ... Лампадію, рекше блистаницю, і бысть за 20 днии сіяючи. по времени же етерѣ... солнце без начала сіяше (див.: *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола... – С.378–379).

2 – В «ЕЛ-1» фрагмент відсутній, «ЕЛ-2» – відповідає повному перекладу Амартола, без вставок чи скорочень (Летописец Еллинский... – Т.1. – С.379).

3 – НПЛ мл за 20 днии.

4 – НПЛ мл па^дуть.

5 – Нтр с^падають, у Троїцькому №728 помилка.

Третій випадок: «ПВЛ» та НПЛ мл, «Троїцький хронограф» і «Повну хронографічну палею» зближує два скорочення, натомість розділяють численні текстуальні особливості:

«Хроніка» Амартола, 479.16–25	ПСРЛ, т.1, стп.165.17– 24, Новг.І, с.185	«Троїцький хронограф», арк.389 d ¹	«Повна хронографічна палея» ²
И априля мѣца течение звѣздное бы ^с на нб ^и и о ^т грѣгахоуся на землю, яко видящимъ мнѣти <u>соуще</u> <u>оуже</u> кончинѣ, тогда же въздох ^х възлияся по ^в еликоу и гла ^д велии, яко <u>исоушнѣтися</u> <u>ис</u> <u>точникомъ</u> и рѣкамъ, и <u>проданѣ</u> <u>быти</u> <u>мѣрѣ</u> <u>ячѣи</u> на двонадести <u>златникоу</u> . В Сурии же бы ^с троу ^с велии и много падение, яко <u>оубо</u> <u>градомъ</u> <u>единѣ</u> <u>разоритися</u> , <u>проузи^т</u> до <u>полоу</u> , <u>етери</u> же о ^г горняя <u>прилежаща</u> <u>равна</u> <u>мѣста</u> <u>стѣнамъ</u> <u>градскы^м</u> и сѣ <u>домы</u> <u>напрасно</u> <u>пристоупитися</u> <u>без</u> <u>вреда</u> <u>яко</u> <u>до</u> <u>двою</u> <u>поприцю</u> . <u>земля</u> <u>же</u> <u>и</u> <u>Междоурѣчье</u> <u>за</u> <u>поприща</u> <u>г. разсѣдшися</u> <u>и</u> <u>етероу</u> <u>въскипѣвши</u> <u>бѣлоу</u> <u>и</u> <u>пѣсочноу</u> <u>землю</u> , <u>изиде</u> <u>дивно</u> <u>из</u> <u>неа</u> <u>мска</u> , <u>члѣкы^м</u> <u>глсомъ</u> <u>глющи</u> <u>и</u> <u>проповѣдаючи</u> <u>наитие</u> <u>языкомъ</u> . еже и бы ^с <u>вборзѣ</u> .	по семь же бы ^с <u>при</u> <u>Костянтинѣ</u> <u>иконоборци³</u> . <u>сна</u> <u>Леонова</u> <u>течение</u> <u>звѣздное</u> <u>бы^с</u> <u>на</u> <u>нбѣ⁴</u> . о ^т торгаху ⁵ <u>бо</u> <u>ся</u> <u>на</u> <u>землю</u> . <u>яко</u> <u>видящи</u> ⁶ <u>мнѣти</u> <u>кончину</u> . <u>тогда</u> <u>же</u> <u>въздохъ</u> <u>възлияся⁷</u> <u>повелику</u> . <u>в</u> <u>Сурии</u> <u>же</u> <u>бы^с</u> <u>трусъ</u> <u>великѣ</u> . <u>и</u> <u>земли</u> <u>расѣдшися</u> <u>трии</u> <u>поприщѣ</u> . <u>изиде</u> <u>дивно</u> <u>и</u> <u>землѣ</u> . <u>мѣска⁸</u> <u>члѣчскимъ</u> <u>глѣмъ</u> <u>глицѣ</u> . <u>и</u> <u>проповѣдаючи</u> <u>наитѣе</u> <u>языка⁹</u> еже и бы ^с .	и априля мѣца течение звѣздное бы ^с до нб ^и . и отг ^р ѣгахоуса на землю . а ^к о видящимъ мнѣти <u>оуже</u> <u>соущи</u> <u>коньчинѣ</u> . тогда въздохъ възсяся по ^в еликоу . въ Сурии же бы ^с троу ^с велии . земля же и <u>Межирѣчье</u> <u>за</u> <u>поприща</u> <u>г.</u> и расѣд ^{шю} ^а и [е]тероу ¹⁰ <u>въскыпывшю</u> <u>бѣдоу</u> . <u>и</u> <u>пѣсч^ноу</u> <u>землю</u> . <u>изиде</u> <u>иж</u> <u>нея</u> <u>мѣска</u> <u>мѣска¹¹</u> . <u>и</u> <u>проповѣдоючи</u> <u>наитѣе</u> <u>ѣзыкѣ</u> еже ¹² бы ^с <u>вборзѣ</u> .	априля мѣсяца течение звѣздное бысть до небесѣ. отг ^р ѣгахуся на землю, яко видящимъ мнѣти, <u>сущи</u> <u>уже</u> кончинѣ. тогда же въздох възсяся по ^в елику. в Сурии же бысть <u>трус</u> <u>велии</u> . <u>земля</u> <u>же</u> <u>и</u> <u>Межурѣчье</u> <u>за</u> <u>поприща</u> <u>г</u> <u>и</u> <u>расѣдшюся</u> <u>и</u> <u>етеру</u> <u>въскыпѣвшю</u> <u>бѣду</u> <u>пѣсочну</u> <u>землю</u> <u>изиде</u> <u>дивно</u> <u>из</u> <u>нея</u> <u>мѣска</u> , <u>человѣчскимъ</u> <u>гласомъ</u> <u>глаголючи</u> <u>и</u> <u>проповѣдаючи</u> <u>наитие</u> <u>языка</u> , <u>еже</u> <u>бысть</u> <u>вборзѣ</u> .

Примітки:

1 – Творогов О.В. Материалы... – 3. – С.340. В «ЕЛ-2» – за повним перекладом Амартола (див.: Летописец Еллинский... – Т.1. – С.426).

2 – Це фрагмент №395 за нумерацією О.В.Творогова, текст близький до версії Троїцького, із незначними різничитаннями. У Погодінському №1435 арк.437.

3 – РА дод. ц^ри.

4 – НПЛ мл К: на небеси бысть, АТ: бысть на небеси.

5 – Л о^тторваху; так АХ НПЛ мл (АТ, К отторгахуть), Р оторгаху, И оттергаху.

- 6 – НПЛ мл видящимъ имъ.
 7 – НПЛ мл К възнѣся / АТ възниася.
 8 – так І, І мѣка, РА мечка, Х НПЛ мл (АТ) мѣска.
 9 – НПЛ мл языкомъ.
 10 – Нтр етероу, у Троїцькому №728 помилково: тероу.
 11 – Нтр немає повторення.
 12 – Нтр дод. и.

Щодо скорочень – манера відсікання зайвих деталей та деякого спрощення важких грецизованих зворотів була загальноприйнятою серед середньовічних книжників, котрі працювали з перекладними пам'ятками¹²². Детальний аналіз демонструє, що в літописах і текстах «родини» «ХВВ» маємо кілька спільних скорочень та одну лексичну заміну («сияше» замість «свѣтяше»)¹²³. Абсолютна більшість характерних читань «ПВЛ» і НПЛ мл хронографічними творами не підтверджується. Якщо вжити найобережніші дефініції, думка про запозичення з Амартола у «ПВЛ» та НПЛ мл, подані у версії «ХВВ», викликає великий сумнів.

Утім, можуть заперечити – раптом саме скорочення були характерні для 1-ї редакції «ХВВ», а в літописному тексті сталася їх подальша обробка? На жаль, значні фрагменти з «Хроніки» Амартола, що надаються до текстологічного аналізу та присутні одночасно в «ПВЛ» і НПЛ мл, фактично вичерпані матеріалом статті 1065 р. Другий випадок, на який часто покликаються у працях про ранні літописи – опис походу русі на Царгород під 6428 р. (920 р.) у НПЛ мл та під 6449 р. (941 р.) – у «ПВЛ». Однак у НПЛ мл тут складна композиція джерел із текстів «родини» «ХВВ» та невеличких включень власне із «ПВЛ». Своєю чергою,

¹²² Принципи скорочення більш-менш подібні. Ось як, наприклад, урізано текст «Хроніки» Малали. Нижче в лівій колонії таблиці – повний текст Малали з «Юдейського хронографа», у правій – переробка з «Софійського короткого хронографа». Перший подано за вид.: *Истрин В.М. Хроника Малалы...* – С.19; другий за: *Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы» // ТОДРЛ. – Т.37. – Ленинград, 1983. – С.195.*

«Юдейський хронограф», Віленський список, арк.17 зв. Архівський список, арк.20 с. Мал. кн.1, гл.6	«Софійський хронограф», арк.339 зв.
Въ та оубо лѣта краду огнюю пуси ^а бѣ съ нбси , на гиганты живущаа в Кѣлтиисѣи земли . и пожже я и оны . и въ Иорданскую рѣку доше ^{ше} крада оугасе . си ^{\\} исповѣдаеть /Арх повѣдаеть/ . огонь си ^ъ члѣч /Арх слѣчъ/ супъ . его * свѣтяще ^е рѣша оупа ^а ша от колесница землю . его * повѣсть списа . Вудии въ творении своемъ . истиннѣ * ре ^ч от /Арх о/ си ^х Херонийскы ^{\\} Плутархъ . яко ре ^ч крадоу огнюю съше ^ш ю на Кѣлтиискую землю . и оставше * гиганте ^е . видѣвше толики от ни ^х огне ^а пожжены не покааша ^е .	В та * лѣта пуси бѣ краду огню с нбсе на гиганты, живущая в Келтиисѣи земли, е ^е списа Вудии въ творении своем. Истиннѣ же о си ^х ре ^ч Херонийскы Плутархъ: оставше * гиганте, видѣвше толики от ни ^х огне ^а пожжены, не покааша ^е .

¹²³ Виявлено одну лексичну заміну, яка, до того ж, не належить до рідкісних. Подібні приклади незалежної однакової правки в текстологічних студіях трапляються. Крім усього іншого, слід урахувати й те, що остання третина текста Амартола відсутня у старшому Троїцькому списку Московської духовної академії №100, що датується дослідниками XIII – початком XIV ст. (див.: *Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола...* – С.41 і наст.). У виданні В.М.Истрина (Книги временных... – Т.1) межа пролягає по с.412. Відповідно, у нас залишаються читання так званої 2-ї редакції. Стему див.: *Летописец Еллинский...* – Т.2. – С.146. На жаль, нове видання Амартола (див.: *Матвеев В., Шеолова Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т.1. – Ч.1–2. – Москва, 2006*) здійснене лише в межах неповного старшого Троїцького списку, хоча зараз відомі ще два представники ранньої редакції: Ермітажний та Синадальний. Дослідники проводили порівняння вибраних різницитань хронографічної редакції. Воно дає надзвичайно цінний матеріал, але є неповним (див.: *Творогов О.В. Древнерусские хронографы...* – С.100 та ін.; *Водолазкин Е.Г. Хроника Амартола в новонайденных списках // ТОДРЛ. – Т.45. – Санкт-Петербург, 1992. – С.322–332*).

остання скомпонована з повного перекладу «Хроніки» Амартола та із життя Василя Нового, і не залежить від «ХВВ»¹²⁴. Хоча в основу обох літописних повідомлень у кінцевому підсумку покладено текст Амартола, безпосередні джерела не збігаються й, таким чином, цей матеріал не можна долучати до розгляду.

Відтак звернімося до третього аргументу: у спільних фрагментах «ПВЛ» та НПЛ мл постулюється присутність цитат тільки з хронографа, у них не має бути запозичень із повного перекладу «Хроніки» Амартола. Слід підкреслити – для захисту традиційних поглядів послідовників О.О.Шахматова це нібито факультативне положення вкрай важливе. Резони прості: саме так доводиться «проста» компоновка НПЛ мл та «складна», «надбудована» – «ПВЛ» (тут маса запозичень із повного перекладу «Хроніки»). Натомість якщо у НПЛ мл наявні фрагменти як із текстів «родини» «ХВВ», так і з повного перекладу Амартола, це означає *складну* компоновку НПЛ мл і схиляє до думки про переробку та скорочення «ПВЛ» новгородським книжником.

У новгородському літописі, справді, не побачимо значної кількості включень з Амартола, засвідчених у «ПВЛ». Це не дивно, адже в ньому кардинально перероблено початкову частину і відсутнє завершення 1110-х рр., що рясніє хронографічними ексцерптами. Однак у спільному тексті НПЛ мл – «ПВЛ» наявні інші цитати з Амартола. Вони не мають відповідників у жодному хронографі, а відтак можуть походити лише з повного перекладу «Хроніки». Укажу лише два приклади з періоду князювання Володимира Святославича¹²⁵.

У статті 980 р. князь Володимир порівнюється із Соломоном: «бѣ бо *женолюбець* . якоже и Соломанъ . бѣ бо рече оу Соломана женъ 700 а *наложницъ* 300»¹²⁶. Текст запозичено з Амартола: «цѣрь Соломонъ бѣ *женолюбець* и бяхоу емоу владуше .ѣ. и *наложницъ* .ѣ. (700... 300 – *Т.В.*)»¹²⁷. Таку атрибуцію унааявнює порівняння з 3 Цар.11.3, до якого в кінцевому підсумку апелює наведений пасаж. Цифри «700» та «300» присутні у 3 Цар., але інакше перекладено «ἦν φιλοῦναιος»¹²⁸ (як: «бѣ любя женъ») і замість «наложниць» бачимо «хотии»: «...и цѣрь Соломонъ бѣ *любя жены зѣло*... и быс емоу женъ ведениць .ѣ. со^ѣ . а *хотіи* .ѣ.»¹²⁹.

¹²⁴ Підтверджується думка О.О.Шахматова, котрий уважав, що укладач «ПВЛ» залучив повний переклад Амартола (див., напр.: *Шахматов А.А. Повесть временных лет и её источники*. ... – С.54–57, 69–72) і не підтверджуються доводи О.В.Творогова, що «ПВЛ» залежить від «ХВВ» (див., напр.: *Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф*. ... – С.111). Див.: *Вилкул Т.Л. «Посла князь Игорь на греки вои...»: Источники статьи 6428 г.* ...

¹²⁵ Детальн. див.: *Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф* // *Palaeoslavica*. – Т.XV. – №2. – Cambr., Mass., 2007. – Р.56–116; *Её же*. О происхождении «Речи Философа» // *Ibid.* – Т.XX. – №1. – Cambr., Mass., 2012. – Р.1–15; *Её же*. Древнеславянский перевод Хроники Георгия Амартола в Повести временных лет и Новгородской первой летописи младшего извода // *Древняя Русь (у друку)*.

¹²⁶ ПСРЛ. – Т.1. – Стп.80.12–13; Новг.І. – С.128–129.

¹²⁷ *Истрин В.М. Книги*. ... – Т.1. – С.147–148.

¹²⁸ Фрагмент Септуагинти, що послуговував у кінцевому підсумку джерелом обох текстів: «καὶ ὁ βασιλεὺς Σαλῳμων ἦν φιλοῦναιος. [...] καὶ ἦσαν αὐτῷ ἀρχαὶ καὶ ἐπτακόσιαι καὶ παλλακαὶ τριακόσιαι».

¹²⁹ Цит. за «Віленським хронографом» (арк.358) і «Троїцьким хронографом» (арк.131 б). У другому у цій частині копіюються біблійні книги, хронографічно-палейні доповнення відсутні. У «Повній палей» – також версія біблійного четієго перекладу: «И цѣрь Соломонъ бѣ *любя* жены зѣло... и быс емоу женъ вдовиць .ѣ. а *хотіи* .ѣ.» (за списком: *Погодинський №1435*, РНБ, арк.343 зв.). У «Короткій палей» та «ЕЛ-2»: «Бяше же у Соломона женъ 700, а наложницъ 300» (див.: *Водолазкин Е.Г. Краткая хронографическая палея*. Текст. Вып.3 // *ТОДРЛ*. – Т.61. – Санкт-Петербург, 2010. – С.373–374; *Летописец Еллинский и Римский*. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1999. – С.15). Версії «Короткої палей» та «ЕЛ-2» ближчі до «ПВЛ» і НПЛ мл, однак це пам'ятки

Аналогічна картина у «Промові філософа» під 986 р., де цитата з Амартола послугує заміною кількох біблійних віршів на завершенні Второзаконня та на початку Книги Ісуса Навина та різко відрізняється від повного біблійного тексту.

96.24–25Л, Новг.І, с.141	Ам.104.2–3; 111.16	Второзаконня за списком Троїцький №44, арк.178 зв. – 179	Книга Ісуса Навина за списком «Віленського хронографа», арк.203 зв. ¹
«и оумре Моисин ту на горѣ . и прия власть Ісѣ Навгинѣ»	«оумре Моисии на горѣ Варимѣстѣ»; «по Моиси же приятъ власть Ісѣ Наоугинѣ».	Втор.34.5 и скончася Моиси рабѣ гѣѣ въ земли Моавли . слово ^а гѣимъ . 34.6 и погребоша и въ снѣгѣ въ земли Моавли . близъ домоу Фогорова . и не свѣдѣ никто же скончанія его даже и до нѣшнѣго дѣе . 34.7 Моиси же бѣше ,рѣ лѣѣ вънегда скончася . не отемнѣста очи емоу ни истлѣста»	«Ис.Нав.1.1 И быѣ по скончаніи Моисинѣ раба гѣя . и рече гѣ къ Исосуу [сѣови] Навѣиноу . слоусѣ Моисинѣ гѣя . 1.2 Моисин рабѣ мои скончася . нѣѣ [оу]бо вѣставѣ преиди Юрданѣ сѣи ты . и людѣ вси [сѣи] . въ землю коже азѣ {дамѣ людемѣ} [даю симѣ] 1.6 оукрѣпши 1.7 и {възможайся} [възмужай] . снабдовати и творити . яко же тобѣ заповѣда Моисин рабѣ мои . 1.6 ты бо разлучиши людемѣ симѣ . землю ею же ся кля ^а отѣдемѣ и ^а . дати ю симѣ 1.16 и отвѣщавше Исосуу рѣкоша . все елико заповѣси намѣ . да сътворимѣ . и въ все мѣсто я[мо]же {попоустиша} [пустиши] {наѣ и} [ны] идемѣ . 1.17 по всему елико послуша[хо ^а] Моисея и тебе послушасмѣ . обаче да [е]сть гѣ бѣѣ нашѣ с тобою . яко же былѣ съ Моисею ^а ».

Примітка:

1 – У квадратних дужках – доповнення з інших рукописів, якщо вони відповідають грецькому тексту, у фігурних дужках – невірні читання Віленського.

Аналіз усієї серії виявлених запозичень показує, що значна їх частина відсутня як у «родині» «ХВВ», так і в інших хронографічних компіляціях¹³⁰. Отже можна з упевненістю стверджувати, що у спільному тексті НПЛ мл – «ПВЛ» використано повний переклад Амартола.

Загалом, немає підстав уважати, що хронографічні запозичення ранніми літописцями зроблено у два прийоми – спочатку з хронографа (і цей текст так званого «Початкового зводу» відбився у спільних читаннях НПЛ мл та «ПВЛ»), а згодом – із «Хроніки» Амартола (і ця стадія роботи відбилася тільки у «Повісті»). Аргументи на користь такої теорії не мають доказової сили. По-перше, подвійне посилання на «літописання Георгія» та «літописання грецьке» не можна тлумачити як указівку на хронограф та повний переклад Амартола. Найімовірніше, воно викликане користуванням текстами двох хронік – Амартола та Малали. По-друге, подібність фрагментів з Амартола у статті «ПВЛ» та НПЛ мл 1064 р. і текстів окремих представників «родини» «ХВВ» виявилася вкрай частковою. Це явище, скоріше за все, пояснюється однаковою технікою скорочення, притаманною багатьом давньоруським книжникам.

пізні, позначені впливом, у тому числі, літописів новгородсько-софійської групи. До того ж в обох текстах узагалі немає про «женолюбие» Соломона.

¹³⁰ Це з'ясовується через порівняння рукописів, видань повного перекладу Амартола та «ЕЛ-2», частини «Троїцького хронографа», фрагментів «Іудейського хронографа», і завдяки детальному опису складу всіх ранніх представників «ХВВ», зробленому О.В.Твороговим. Опис див.: Творогов О.В. Древнерусские хронографы... (Приложение). – С.237–304.

Воно не свідчить про запозичення з хронографа. По-третє, у спільному тексті НПЛ мл – «ПВЛ» присутні цитати з повного перекладу Амартола. Це означає, що укладачем НПЛ мл залучалися, принаймні, дві версії хронографічних текстів. Картина користування творами хронографії в новгородському літописі набагато складніша, ніж це собі досі уявляли.

Немає також вагомих підстав убачати у «ПВЛ» запозичення з хронографічної версії Амартола. У Початковому літописі підтверджується використання тільки повного перекладу «Хроніки». Зрозуміло, літописець застосовував різні прийоми роботи з хронографічними уривками: дослівне копіювання довгих текстів, копіювання коротких фрагментів, скорочення та переробку – але це нормальна практика середньовічних книжників. Більше того, деякі особливості цитування свідчать про те, що масу хронографічного матеріалу внесено в «Повість» однією рукою¹³¹. Тісно пов'язані одна з одною цитати з недатованого вступу «ПВЛ», статей 1065 та 1114 рр. Під 1065 р. уміщено тематичний блок описів «знаменій» та «явлень чудес». Указівки на сторінки та рядки видання «Хроніки» Амартола: 200.16–17, 262.17, 421.1–7, 428.20–25, 479.16–25. Між другим та третім фрагментами «Хроніки» спостерігається великий розрив, а недостатня частина серії «знаменій», 325.25 та 402.29–30, відшукується у статті під 1114 р. При цьому записи 1114 р. тематично й текстуально перегукуються зі вступом «ПВЛ». Вставка з Малали, якою продовжуються цитати з Амартола, тут починається з того, що привертало головну увагу літописця у вступі. Пор.: *«по потопъ . первие сѣве Ноеви . раздѣлиша землю»* – *«и бысть по потопъ и по раздѣленьи языкъ, поча црьствовати первое Местромъ от рода Хамова»*¹³². Крім того, щільний зв'язок існує між вступом, «Промовою філософа» та деякими зворотами у статтях «ПВЛ» до 1097 р. На перших двох ділянках знаходимо, зокрема, схожу за тематикою та складом вибірку з біблійних і хронографічних джерел¹³³.

Таким чином, три аргумента («три кити») послідовників О.О.Шахматова перетворюються на свою протилежність. Додається четверта точка оперття критиків теорій О.О.Шахматова та В.М.Істріна – джерельна й тематична взаємопов'язаність тих ділянок тексту літопису, які збережено одночасно в НПЛ мл та «ПВЛ», із тими, що дійшли лише у «ПВЛ». Підсумовуючи: усе це свідчить на користь гіпотези про *переробку та скорочення в НПЛ мл тексту «ПВЛ»*.

Хронографи: виникнення текстів. Немає сумнівів, що спільне походження мають пам'ятки «родини» «ХВВ», оскільки у цьому колі текстів між «Троїцьким хронографом», повною та короткою хронографічними палеями та «ЕЛ-2» виявлено й подібну компоновку джерел, і точні текстуальні збіги¹³⁴. Однак «родина» «ХВВ», усупереч традиційним поглядам, немає стосунку до «ПВЛ». Дані вказують на те, що так звана «перша редакція» «ХВВ» – річ примарна, а «родина» виникла у XIII (?) – XIV ст.

У групі хронографічних компіляцій, що не належать до кола «ХВВ», також виявлено несумісні з датою «XI ст.» складові. Так, вступна частина «ЕЛ-1»

¹³¹ Ця обставина важлива, оскільки запозичення з Амартола спостерігаються в різних літописцях, однак у «ПВЛ» маємо справу також з єдністю ідейно-тематичною, а не лише з подібністю джерельного корпусу.

¹³² ПСРЛ. – Т.1. – Стп.1.2–3; Т.2. – Стп.278.9–10. Детальн. див.: Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф... – С.88.

¹³³ Вилкул Т.Л. О происхождении «Речи Философа»... – С.10–14.

¹³⁴ Творогов О.В. Древнерусские хронографы...; Творогов О.В. Летописец Еллинский... – Т.2.

та «ЕЛ-2», спільна для обох видів «Еллінського літописця», включає фрагменти «16 слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського; подібну (але не тотожну) вибірку з «16 слів» віднайдено в «Іудейському хронографі»¹³⁵. Нікіта Іраклійський – візантійський автор другої половини XI ст., у Русі переклади його коментарів до слів св. Григорія могли з'явитися не раніше середини XII ст.¹³⁶ Можуть заперечити, що у хронографічних компіляціях склад був оновлюваним. Той чи інший змістовний елемент за примхою укладача або редактора легко замінювався на інший подібної тематики. Це зауваження, у принципі, справедливе, однак відкидання пізніх складових у хронографах та палейх робить неможливою будь-яку спробу датування цих наскрізь мозаїчних компіляцій. До того ж дані хронографічних збірників підкріплюються свідченнями літописів.

Запозичення з хронографічних творів у літописних зводах традиційно слугували контрольними текстами у визначенні глибини хронографів. Застосовуючи ще раз це мірило, для XI–XIII ст. отримуємо таку картину. У «ПВЛ» сліди користування хронографом визначено невірно, насправді маємо справу із запозиченнями з повних версій хронік Амартола та Малали. Не знав хронографа й укладач продовження «ПВЛ» у Київському зводі (початок XIII ст.)¹³⁷. Принаймні виявлена мною вибірка з Амартола показує, що більшість фрагментів могли потрапити сюди тільки з повного перекладу «Хроніки», адже їх не містить жоден із хронографів¹³⁸. Першим свідком знайомства з хронографічними компіляціями є Галицько-Волинський літопис другої половини XIII ст. При цьому, однак, не йдеться про «ХВВ». Уважають, що галицька (холмська) частина зводу зроблена тим самим колом книжників, що й «Іудейський хронограф». Утім, і тут маємо справу з непростим співвідношенням джерел, адже в Галицько-Волинському літопису знаходять фрагменти «Хроніки» Малали, відсутні в «Іудейському хронографі»¹³⁹. Отже дані лі-

¹³⁵ Подібність вибірки пояснюється однаковим завданням – віднайти свідчення стосовно «еллінства», тобто грецького та римського язичництва, а також порівняно невеликим обсягом матеріалу. Щодо запозичень із Нікити Іраклійського див.: Буланін Д.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – München, 1991. – С.158; Thomson F. The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // Palaeobulgarica/Старобългаристика. – Т.18. – №3. – София, 1994. – С.91–92; Иванов С.А. Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // Славяноведение. – 2010. – №2. – С.63–71; Вилкул Т. Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – Vilnius, 2010. – S.11–32.

¹³⁶ Висловлювалося припущення, що перекладачем був Климент Смолятич (див.: Поньрко Н.В. Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода Толкований Никиты Ираклійского на 16 Слов Григория Богослова // ТОДРЛ. – Т.59. – Санкт-Петербург, 2008. – С.133–143). Критику положень Н.В.Поньрко див.: Бруни А.М. К сопоставительному изучению византийской и древнейшей славянской традиций толкований Никиты Ираклійского к Словам Григория Богослова // Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов: Мат. междунар. науч. конф. в честь 75-летия д-ра ист. наук, чл.-кор. Афинской академии Б.Л.Фонкича, Москва, 27–28 февраля 2013 г. – Москва, 2013. – С.29–42. Якщо переклад за часів Климента Смолятича не підтверджується – тоді найранішими свідками перекладу коментарів Нікити Іраклійського є «Іудейський хронограф» та ще один збірник XIII ст.

¹³⁷ Щодо дати укладення Київського зводу див.: Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. – Т.V. – К., 2006. – С.73–87.

¹³⁸ Вилкул Т.Л. Хроніка Георгія Амартола у Київському літописному зводі // Київська старовина. – 2012. – №3. – С.69–78.

¹³⁹ В «Іудейському хронографі» Малала копіюється тільки в обсязі перших 10 книг, а в Галицько-Волинському літопису знайдено запозичення з 15–17 книг «Хроніки».

тописів підтверджують наведені вище спостереження, зроблені на матеріалі текстів хронографів самих по собі. Відсутній твердий ґрунт, аби вказати на час укладання перших давньоруських хронографів як на XI – початок XII ст., що було б зіставним із періодом написання перших літописних зводів.

Підбиваючи попередні підсумки, слід зауважити наступне. Попри те, що до остаточних рішень ще далеко й більшість хронографічних пам'яток досліджено неповно, літописний і хронографічний «пункти відліку», вірогідно, краще розмежувати. Слідів «ХВВ» в XI ст. немає, а пам'ятки «родини» «ХВВ» містять складові, що вказують на пізніший час. Компіляції поза цією «родиною», «Іудейський хронограф», «ЕЛ-1» тощо також виникли не в XI ст. Поки що як робочу можна запропонувати таку гіпотезу. Хронографи «запізнилися» порівняно з літописами й почали укладатися у XIII (?) ст.¹⁴⁰ Подібно до ранніх збірок¹⁴¹, перші хронографи, розширені та скорочені, являли собою індивідуальні компіляції, склад яких залежав від набору текстів, доступних тому чи іншому книжнику. Немає спільного протографа, від якого йдуть усі наявні пам'ятки. Окремі лінії текстуальної залежності простежуються між «Іудейським хронографом» та «Софійським хронографом», між «ЕЛ-1» й «ЕЛ-2», «Толковою палеєю» та «Повною хронографічною палеєю», у творах «родини» «Хронографа за великим викладом», однак вони не свідчать про походження з єдиного центру. Відповідно, можна стверджувати про поліцентричність цього типу компілятивної творчості у середньовічній Русі. Першими свідками поціновування та збирання хронографічних текстів стали ранні літописи. Однак, судячи з усього, літописці XI–XII ст. працювали з повними перекладами хронік та історій. У тому числі з повними перекладами Амартола, Малали та деяких інших творів працював укладач «Повісті временних літ». Цей київський звід, вірогідно, і справді був тим «древнім ізводом» – текстом, який продовжували й від котрого відштовхувалися всі подальші літописці, включно з новгородськими.

¹⁴⁰ Як уже відзначалося, у Київському зводі, утвореному на початку XIII ст., ще не простежується знайомство з хронографом, однак для другої половини XIII ст. вже маємо «Іудейський хронограф».

¹⁴¹ Збірки сталого складу формуються переважно в XV–XVI ст., перед тим маємо «изборь» окремих книжників.

This paper addresses the creating of two “11th cent.” constructs: the so called Primary compilation and “Chronograph by the great narration” – and controversy about them. A.A.Shakhmatov and V.M.Istrin make Primary compilation to borrow from “Chronograph”. Both scholars also put forth these reconstructed texts as predecessors our real “Primary Chronicle”. Actually, “Primary Chronicle” has chronographical quotations, but many scholars will to see “through the prism” of existing writing. Scrutinizing the textual proof let us reinterpret traditional reasons and provide initial conclusions that chronographs appear later than early Old Rus’ chronicles.

Keywords: Old Rus', “Primary Chronicle”, medieval chronicles, text critic, 11–12th cent.

